

TÖRÖK ZSUZSA

A Wohl-nővérek emancipációja

(*Társadalomtörténeti megközelítés hosszsmetszetben*)^{*}

Bevezetés

A tanulmány Wohl Janka és Wohl Stephanie írói működésének társadalomtörténeti szempontú elemzésére vállalkozik, és annak a tézisnek tulajdonít központi szerepet, mely szerint az időszaki sajtónak meghatározó szerepe volt a 19. századi írói életpályák alakulásában. Az írói életművek vizsgálatának néhány összefoglaló munkán kívül mindeztidáig alig szentelt figyelmet a magyar irodalom- és művelődéstörténet-írás.¹ Társadalomtörténeti megközelítésükre pedig egyáltalán nincs példa, noha az irodalom sajátosan 19. századi intézményrendszerének, a sajtókultúra kialakulásának és differenciálódásának idején az írói életpályák alakulása tekintetében számos tanulsággal szolgálhatnak.² Az írók műfaji preferenciáiról és egy-egy folyóirathoz (főként szerkesztőkként) való kötődésükről még csak rendelkezünk némi ismerettel, családi hátterükről, neveltetésükről, társadalmi kapcsolathálójukról, tehát azokról a tényezőkről, amelyek az írói működéshez szükséges társadalmi szerep összetevőit alkothatták, alig valamivel. A pályaválasztás egyéni motivációival és alakulásának társadalmi feltételeivel, tágabb kontextusban pedig a szerzőség 19. századi történetével kapcsolatosan bőven vannak tehát még megválaszolatlan kérdéseink.

A Wohl-nővérek életpályája két jelentős, 19. századi társadalomtörténeti folyamat kontextusában válik ténylegesen izgalmassá: egyrészt a zsidó, másrészt pedig a női emancipációs folyamatok környezetében. A tanulmány címe ezt a kettősséget kívánja érzékeltetni, hiszen Janka és Stephanie életútjából a női emancipációnak a zsidóság egyenjogúsításával összekapcsolódó sajátos története bontakozik ki. Az emancipáció fogalmát ugyanakkor metaforikus értelemben használom, hiszen, mint kiderül, a nővérek esetében főként egy erőteljes asszimilációs tendenciával számolhatunk, és a női emancipáció tekintetében sem tartoztak az irányzat radikális képviselőihez.

A tanulmány módszertana tulajdonképpen Wohl Stephanie egyetlen önéletrajzi jellegű levelének elemzésén, azaz a levél egyes kijelentéseinek tágabb, kontextuális bemutatásán alapszik. Noha Stephanie a levelet aránylag korán, 1870-ben írta, és megjegyzéseit célszerű némi kritikus távolságtartással olvasni, a levél szinte mindazon információkat tartalmazza,

^{*} A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ A 19. század íróiével kapcsolatosan alapmunka: Fábri Anna: „A szép tiltott táj felé”. A magyar írók története két századforduló között 1795–1905. Budapest, 1996. A Nyugat körül csoportosuló írókról: Borgos Anna – Szilágyi Judit: *Nőírók és írók. Irodalmi és női szerepek a Nyugaton*. Budapest, 2011.

² A társadalomtörténet irányzatainak az irodalomtörténet szempontjából való relevanciájáról: Szilágyi Márton: *Irodalomtörténet és társadalomtörténet határán*. In: Szilágyi Márton: *Határpontok*. Budapest, 2007. 7–25.

amelyek alapján a Wohl-nővérek életpályájának és írói tevékenységének jelentős mozzanatai kibonthatók és levéltári források, kéziratok és korabeli sajtó- és könyvnyomtatványok alapján kontextualizálhatók voltak. A levélben tematizált jelentős életrajzi mozzanatokból csupán a nővérek szalonműködtető tevékenysége hiányzik, amelyre magam is csak érintőlegesen tértem ki a tanulmányban, a szakirodalomban ugyanis részletesen ismertették már,³ és több információ pillanatnyilag nem áll rendelkezésre.

A választott megközelítés és műfaj, az írói életpályá(k)ról szóló, társadalomtörténeti szempontú tanulmány terjedelmű hosszsmetszet azonban szinte szükségszerűen állítja a vizsgálódót kitűzött célja korlátaival is szembe, hiszen a szintén tanulságos részproblémák feletti elsiklásra készteti időnként. A nővérek írói működéséhez köthető néhány önálló problémáról ezért külön tanulmányokban írtam.⁴

A Wohl-nővérek családi és felekezeti háttere, iskoláztatása, családi állapota

Családi háttér

Amikor 1870 legvégén Wohl Stephanie Illésy György, *A Hon* szerkesztőségi munkatársa felkérésére levélben elküldte jómagá és nővére addigi életének legfontosabb adatait, a következőképpen írt családi háttérükről: „Atyánk orvos, anyánk kitünő műveltségű s fenkölt szellemű nő, ki annak idejében legbensőbb barátnéja volt Gr. Brunsvick Mária Teréziának. – Janka született 1844ben, s én 1848ban, négy év lévén köztünk (egy csöppet sem rösteljük éveink *határozott* számát megírni). Vallásunkra nézve luteránusok vagyunk. Növekedtünk végtelenül boldog családi körben egyszerű, de nem nyomaszto körülmények között, s kora gyermekségünkötől fogva a munkát életcélznak tekinteni tanultuk.”⁵

A Wohl Sándor Jánossal kapcsolatosan fellelhető források sebészként, illetve orvosként egyaránt hivatkoznak a nővérek apjára, és szinte kivétel nélkül kiemelik az 1848-as szabadságharc alatt kifejtett tevékenységét.⁶ Legtöbb információt a szabadságharc honvédorvosairól készült, 1948-ban megjelent kiadvány nyújt róla, mely szerint Wohl (!) Sándor igazolt

³ Borbíró Fanni: „Csevegés, zene és egy csésze tea”. Budapesti Negyed, 12. évf. (2004) 4. sz. 350–376.

⁴ Wohl Janka költői indulásáról és Arany Jánossal való kapcsolatáról: Török Zsuzsa: *Wohl Janka és Arany János kapcsolata sajtóközlemények tükrében*. In: Médiumok, történetek, használatok. Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére. Szerk. Pusztai Bertalan. Szeged, 2012. 140–155. Wohl Stephanie *Aranyfűst* című regényéről a korabeli szalonkultúra kontextusában: Török Zsuzsa: *Az Aranyfűst és a kulcsregény műfaja a modernizmus magyar irodalmában*. Irodalomtörténet, 94. évf. (2013) 3. sz. 350–374. A nővérek megkeresztelésének történetéről külön tanulmányban, a nacionalizmus-elméletek kontextusában: Török Zsuzsa: *A Wohl nővérek keresztvíz alatt. Két protestáns zsidó írói életpálya kezdete*. Századvég, Új folyam (2013) 2. sz. 41–58.

⁵ Wohl Stephanie – Illésy Györgyhöz. Pest. 1870. dec. 26. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban: OSZK Kt.), Levelestár. (Kiemelés az eredetiben.)

⁶ Gyászjelentése 1848-as honvéd törzssorvosként említi: <https://familysearch.org/pal:/MM9.3.1/TH-266-11131-82938-62?cc=1542666&wc=12545657> Haláláról a *Vasárnapi Ujság* is tudósított: „Elhunytak a közelebbi napok alatt: [...] Budapesten [...] Wohl Sándor 1848-iki honvédtörzssorvos, Wohl Janka és Stephanie ismert írónők, a »Magyar Bazár« szerkesztőinek édes atyja.” (*Vasárnapi Ujság*, 33. évf. (1886) 21. sz. 342. [Halálozások]). Egy 1868-ban készült honvédszematizmus a budapesti honvédegylet alorvosaként említette: *Honvédschematismus, vagy is: az 1848/9-ki honvédseregéből 1868-ban még életben volt főtisztéknek névkönyve*. Összeállította Mikár Zsigmond alszázados. Kiadta Bakó Farkas százados. Pest, 1869. Az Orvosi Hetilap 1874-es évfolyamának mellékleteként kiadott orvosnévtárban sebészként szerepelt: *A magyar-orosz orvosi névtára*. Kiadja az »Orvosi Hetilap« szerkesztősége. Melléklet az »Orvosi Hetilap« 1874. évfolyamához. Budapest, 1874.

honvédhadnagy orvos a szabadságharc után Budapesten élt, és tagja volt a honvédegyletnek.⁷ A szabadságharc alatti működéséről további adatok nem állnak rendelkezésre.

Az apa foglalkozásának megjelölésével kapcsolatos bizonytalanságok az orvosi képzés reformkori állapotának ismeretében érthetőek, hiszen az orvosi szakmát kettős képzési rendszer, az orvosdoktori és a sebészmeisteri jellemezte, a kettő között pedig hierarchikus viszony állt fenn. A sebészet ugyanis egyfajta „kézműves”, tehát kevésbé tudományos tevékenységnek számított, a gyakorlatban azonban a sebészek is foglalkoztak időnként belső betegségek gyógyításával, amit a doktori címmel is rendelkező orvosdoktorok sérelmeztek. Az egységes orvosképzést csak jóval később, az 1872. évi 8. törvénycikk vezette be.⁸ Wohl Sándor szabadságharcban való részvétele mindenesetre foglalkozása folytán is érthetővé válik, hiszen a harcok során épp „külső betegségekre”, sérülések gyógyítására szakosodott sebészek mozgósítására volt a legnagyobb szükség. Míg azonban a Wohl-nővérek számára valószínűleg imponáló volt apjukra orvosként hivatkozni, a korabeli források időnként csupán borbélyként tettek említést róla.⁹ Az apa praxisáról, sebészi tevékenységének egyéb vonatkozásairól pillanatnyilag nem állnak rendelkezésre adatok. Valószínűleg magánpraxist működtetett, noha források egyelőre nem támasztják alá e feltételezést. Az összeírásokban azonban nem szerepelt orvosi intézményhez kötve a neve. Wohl Sándor 1886. május 15-én távozott az élők sorából Budapesten, életének 85. évében.

A Wohl-nővérek anyjának gyászjelentésén¹⁰ szereplő adatok alapján a harmincegy éves Wohl Sándor 1832-ben kötött házasságot az akkor huszonnégy éves Máriával. Wohl Mária férjénél tizenkét évvel korábban, 1874. október 4-én távozott az élők sorából hatvanhat évesen, hosszas szenvedés után. Gyermekei anyakönyvi adatai¹¹ szerint leánykori neve: Löwy Johanna Mária Dorottya.¹² Róla több adat egyelőre nem áll rendelkezésre.¹³

⁷ Zétény Győző: *A magyar szabadságharc honvédorvosai*. Budapest, 1948. 226. (A kiadvány szerint 1802-ben – valójában 1801-ben – született, és 1829-ben szerzett sebészmeisteri oklevelet Pesten.) Az 1848–1849-es szabadságharc honvédorvosairól készült újabb összeállítás is az előbbi adatokra támaszkodik említésekor: *Az 1848–49-es szabadságharc egészségügye és honvédorvosai*. 1–2. köt. S. a. r. Gazda István. Piliscsaba–Budapest, 2000. Szinnyei összefoglaló munkájában sebészként, illetve honvéd főorvosként említi: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 14. köt. Budapest, 1914. 1620.

⁸ Az orvosi szakma professzionalizációjáról lásd: Simon Katalin: *Mesterségből hivatás. Sebészmesztérek és orvosdoktorok Magyarországon az egységes orvosi képzés bevezetéséig*. Korall, 11. évf. (2010) 42. sz. 77–102.

⁹ M. Hrabovszky Júlia: *Ami elmúlt. Visszaemlékezések életemből*. S. a. r. Steinert Ágota. [H. n.], 2001. 218. A „medikusok” és a „chirurgusok” közötti hierarchiát Ágai Adolf apja, a szintén orvos Ágai József is kiemelte naplójában. Idézi: Fenyves Katalin: *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Budapest, 2010. 60.

¹⁰ A Wohl-nővérek anyjának gyászjelentését lásd itt: <https://familysearch.org/pal:/MM9.3.1/TH-266-11131-83502-90?cc=1542666&wc=12545657>

¹¹ Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (a továbbiakban: MÖL), Evangelische Kirchengemeinde, Deák-Platz (Deutsche Kirchengemeinde), 2. Band.

¹² A szintén zsidó származású Ágai Adolf apja szerint a Wohl-nővérek anyja Nobel-lány volt, Nobel József tatai, majd később halberstadti rabbi egyik gyermeke. Valószínűleg megtévesztette az emlékezete. Említi: Fenyves: *Képzelt asszimiláció?* 60.

¹³ Janka húga halála után kiadott hátrahagyott iratainak előszavából még annyit tudunk, hogy anyjuk életének utolsó két évtizedében hosszasan betegeskedett. A betegeskedésnek Janka mély, egész életükre kiható pszichés befolyást tulajdonított: „Szegény anyánk tizennyolc évig volt beteg és a míg élt, soha háborítlanul nem dolgozhattunk, soha egy élvezetünk nem lehetett ama sötét mellékgondolat nélkül, hogy anyánk tán szenved míg mi mulatunk. E benyomások utórezgése egész éle-

Az anyakönyvi bejegyzések szerint Janka 1843. február 26-án született, március 1-jén keresztelték meg, teljes neve pedig Josephina Salome Margaretha. Stephanie 1846. március 24-én született, április 18-án keresztelték meg, és a keresztségben a Stephanía Flóra Ludovica nevet kapta.¹⁴ Mindkét gyermeket Lang Mihály, a Deák téri evangélikus templom akkori lelkésze keresztelte meg. Janka keresztszülei: „Ő Császári K. Fensége Mária Dorotytya, ausztriai főhercegné, született Würtenbergi hercegnő Magyarországi Národné, helyesítve¹⁵ Rawlins, született Stoyd [?] Margaretha, Rawlins Thomas Esquire, Dublin Írlandi születésű; Neuhaus Friedrik Emanuel tanító által.” Első látásra legalábbis szokatlan a pesti evangélikus polgári keresztelőn angolszász tanúk és az oly magas közjogi méltóság még szimbolikus értelemben vett jelenléte, mint a magyarországi nádorné. Stephanie keresztszülei „Schedius Lajos, kir. tanácsnok és egyetemi oktató. Szirmai Szirmay szül. Gyürky Johanna, udvari tanácsosné”. A szülők neve és jelleme című oszlopban olvasható adatok: „Wohl Sándor János helybeli chirurgus” (Stephanie keresztelőjén: seborvos) és „hitv. sz. Löwy Johanna Mária Dorottyá”.

A Deák téri evangélikus születési anyakönyvek további érdekes adatokkal is szolgálnak. Kiderül ugyanis, hogy az izraelita vallású apa, kinek eredeti keresztnéve ráadásul sem Sándor, sem pedig János, alig másfél hónappal első gyermeke megkeresztelése előtt tért át a keresztény vallásra. A Nagydán, Abaúj vármegyében született, egykori izraelita Wohl Antal 1843. január 31-én tért keresztény hitre, a „keresztény valásban rendes oktatás után” keresztelték meg, és a keresztségben kapta a Sándor (Alexander) János nevet.¹⁶ Őt is Lang Mihály keresztelte meg, a keresztelőn jelen lévő tanú pedig „Fabini Theophil helybeli orvostanár és professor” volt.

Wohl Sándor (és vélhetően a család, tehát az anya) áttérése olyan tudatos döntés lehetett, amelynek során elsősorban gyermekeik jövőjét igyekeztek biztosítani. Az apa döntését valószínűleg születendő gyermeke megkeresztelésének és a majdani keresztény közösségben való neveltetésének gondolata motiválhatta. Elképzelhető, hogy a Wohl-nővérek anyjának, Löwy Máriának a megkeresztelése is ez idő tájt történt, az ő áttérésének adatait azonban az anyakönyvekben nem találtam meg. Az ő esetében is zsidó származással kell számolni, erre utal egyrészt vezetékneve, másrészt a gyermekek születésekor feltüntetett házassági állapota is, hiszen az 1894. évi 31. törvénycikk hatályba lépte előtt zsidók és keresztények Magyarországon nem köthettek egymással házasságot.

Az anyakönyv vizsgálata alapján feltűnő ugyanakkor az a tény is, hogy az 1840-es évek elején számos zsidó áttéréssel lehetett számolni. Hogy csak egyetlen, a Wohl-család esetéhez közel álló példát említsek: Wohl Antal 1843. január 31-én való áttérése után, február 19-én keresztelték meg a szintén izraelita Wohl Reginát három lányával együtt.¹⁷ A két csa-

tüinkre kihatótt.” Wohl Janka: *Emléklap*. In: Wohl Stephanie: *Hátrahagyott iratai*, 1. köt. Budapest, 1891. III–XIII.

¹⁴ A Wohl-nővérek születési éveinek adatai a róluk szóló életrajzi cikkekben és irodalomtörténeti összefoglalókban nem egyeznek az anyakönyv adataival. Erről bővebben írtam már idézett tanulmányomban: *Török: A Wohl nővérek keresztvív alatt*, id. mű.

¹⁵ Azaz: helyettesítve.

¹⁶ Ezzel magyarázható például, hogy az 1840-ben kiadott *Magyarországi orvosrend névsorában* még Wohl [!] Antalként szerepelt a neve. *Magyarországi orvosrend névsora 1840re*. Kiadták Dr. Bugát és Dr. Flór. Első év. Pesten, 1840. 75.

¹⁷ „A keresztény vallásban nyert célirányos oktatás után a keresztény egyházba felvétellett az 1808-dik Április 12-kén Pesten született egykori Izraelita Wohl Regina, ki a keresztségben Johanna Maria Dorothea nevet kapott.

lád között bizonyára rokonsági kapcsolat állt fenn, a rokonság jellegének kiderítésére azonban több adat nem áll rendelkezésemre. Az áttérés ugyanakkor kollektív, a tágabb Wohl-családon belüli döntésre enged következtetni. Vajon milyen tényező motiválhatta és befolyásolhatta választásukat, miért az evangélikus közösség mellett döntöttek, és mindezekon túlmenően milyen kontextusban magyarázható a nádorné szimbolikus és az angolszász keresztelői tanúk tényleges részvétele?

A kérdésekre a magyarországi zsidóság és a protestáns egyház reformkori kapcsolatának ismerete adhat magyarázatot, a Wohl-család ugyanis, más izraelita családokkal együtt, az 1840-es években Pest-Budán működő Skót Misszió hatására keresztelkedett meg. A Skót Misszió a Monarchián belül titkos, kerülő úton, a protestáns egyházakkal szorosan együttműködő és József nádor feleségének, a lutheránus Mária Dorottyának támogatásával létrehozott mozgalom volt. Burkolt célként a protestantizmus megújítását tűzték ki a katolikus Habsburg Monarchiában. A Skót Presbiteriánus Egyház térítőket küldött Magyarországra, akik a protestáns egyházak támogatásával végezték missziós tevékenységüket. A zsidók megtérítésének gondolata először 1838-ban jelentkezett a skótok körében, és az a reformáció óta angolszász gyökereken alapuló elgondolás képezte a térítés alapját, mely szerint a keresztények feladata az evangélium hirdetése elsősorban a zsidók, majd a pogányok számára.¹⁸

A Wohl-családnak a Skót Misszióval való kapcsolatát éppenséggel a lányok keresztszüleinek kiléte bizonyítja. Az ír származású Rawlinsék, akik súlyos anyagi problémáik rendezése végett költöztek Pestre, noha nem voltak hívők, a beszélt nyelv azonossága révén kerültek kapcsolatba a skót misszionáriusok vallásos közösségével, és később ők maguk is ebben a közösségben keresztelkedtek meg.¹⁹ A Wohl Janka keresztelőjén szintén jelen lévő Friedrik Emanuel Neuhaus pedig a misszionáriusok körében nem hivatalosan tevékenykedő asszisztens, segítő volt, akinek a közreműködése jelentős zsidó családok megkeresztelése

Ugyan az alkalommal megkereszteltettek annak gyermekei: az 1834dik Deczemb. 20-kán született Hermine, ki a keresztségben Erzsébet, az 1840dik Február 25kén született Sydonia, ki a keresztségben Mária Magdolna, az 1843dik September 3kán született Ida, ki a keresztségben Johanna nevet nyertek.” A ő keresztszüleik: „Ő Császári Kir Fensége, Mária Dorottya, ausztriai főhercegné, született Würtembergi hercegnő, Magyarországi Nádorné; helyesítve Szirmai Szirmay született Gyürky Johanna, Ő Méltósága és nagyságos Schedius Lajos, kir. Tanácsos és egyetemi oktató úr által.”

¹⁸ A Skót Misszió történetéről lásd: Kovács Ábrahám: *A skót presbiterianizmus hatása Budapesten: a Skót Misszió rövid története*. In: Reformátusok Budapesten 2. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról. Szerk. Kósa László. Budapest, 2006. 895–914.; uő: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its Impact on the Reformed Church of Hungary 1841–1914*. Frankfurt am Main, 2006. (Studies in the Intercultural History of Christianity Vol. 140.) A magyar peregrinációk és a Skót Misszionának köszönhetően kialakult skóciai ösztöndíj-lehetőségek kontextusában ismertette a misszió történetét: Demeter Júlia: *Magyar diákok Skóciában (1843–1899)*. Irodalomtörténeti Közlemények, 99. évf. (1995) 1. sz. 103–113. Mária Dorottyának a Skót Misszió körül játszott szerepéről: Kovács Ábrahám: *Mária Dorottya nádorné és a modern protestáns angolszász és német eszmék terjesztése Magyarországon*. Századok, 140. évf. (2006) 6. sz. 1531–1550. A Skót Misszió történetét én magam is bővebben foglaltam össze: Török: *A Wohl nővérek keresztvíz alatt*, id. mű.

¹⁹ A Rawlins-családdal kapcsolatos adatokat Kovács Ábrahám munkájából ismerem. Vö.: Kovács Ábrahám: *The Origin of Scottish-Hungarian Church Relations: The Settlement and the First Years of the Scottish Mission in the 1840s*. Debrecen, 2001. (A D. Dr. Harsányi András Alapítvány Kiadványai 4.) 32–33. Kovács nem pontosítja, hogy Rawlinsék eredetileg is keresztények (katolikusok) lettek volna.

sében játszott nagy szerepet.²⁰ Mária Dorottya főhercegnő és a skót misszionáriusok kapcsolatának ismeretében pedig nem szorol további magyarázatra a nádorné szimbolikus jelenléte a keresztelői szertartásokon.

A Wohl Antal (Sándor) keresztelőjén jelen lévő Fabini János Teophil evangélikus lelkész családból származott, és az 1820-as években, Wohl Antal orvosi tanulmányai idején a pesti egyetem szemészeti tanára volt,²¹ ismeretségük tehát bizonyára még ezekre az időkre vezethető vissza. A Stephanie keresztelőjén részt vevő Schedius Lajosnak a Wohl-családdal fenntartott kapcsolatáról további információim egyelőre nincsenek. A pesti egyetem híres esztétika-professzorának a keresztelőn való jelenlétét pillanatnyilag csupán felekezeti hovatartozása alapján tudom magyarázni. Schediusnak az evangélikus egyház történeti hagyománya mindig kiemelt szerepet tulajdonított, hiszen ő volt a pesti evangélikus gimnázium kezdeményezője és alapítója.²² Stephanie másik keresztszülejét, a tolcsvai származású, akkor már régóta özvegy Szirmay Ádámné szül. Gyürky Johanna földbirtokosnőt, a tolcsvai óvodai oktatás megalapítóját akár Brunszvik Teréz társasági köréből is ismerhették.

Visszatérve tehát a korábban megfogalmazott kérdésekhez, a bemutatott kontextus alapján láthatóvá válik, hogy a Wohl-nővérek keresztelője és tágabb értelemben az eredetileg izraelita Wohl-család áttérése olyan tágabb társadalomtörténeti folyamatok környezetében nyer értelmet, amelyeknek egyrészt a zsidóság 19. századi emancipációjához, másrészt pedig a korabeli társadalomba való betagozódásának egyik alternatív megoldásához, az asszimilációhoz van köze. A protestáns egyházak védőszárnyai alatt működő zsidómisszió és a kereszténység felvétele a még késlekedő zsidó emancipációs törvényekkel szemben a gyorsabb beilleszkedés lehetőségét nyújtotta reformpárti zsidó körökben. A beilleszkedés vágyát pedig nagyon sok esetben egyéni érvényesülési tendenciák és társadalmi mobilitási stratégiák is motiválták. Mindez egy magas közjogi méltóság (a nádor és személyén keresztül a nádorné) és a zsidómisszióban kulcsszerepet vállaló Skót Presbiteriánus Egyház együttműködése következtében valósulhatott meg a reformkori Magyarországon.

A Wohl-család vallásváltoztatása tehát abba a tágabb társadalmi folyamatba illeszkedett, amely során a vezető szerepet játszó pesti zsidóság kialakuló elitjének egy része helyet keresett a magyar társadalomban, és amelynek következményeként a magyarországi zsidóság az 1840-es években átesett az első nagyobb átkeresztelkedési hulláman. Vallásváltoztatásuk ugyanakkor a zsidó értelmiség érvényesülésének *nemzeti*, tehát *nem egyéni* paradigmájába illeszkedett.²³ Az orvos vagy legalább sebészmeister apa már foglalkozása révén megtette az első lépést az „úri” társasággal való kapcsolatteremtésre. A tipikus zsidó foglalkozások (kereskedő, rabbi, orvos) közül ugyanis ez utóbbi volt az egyetlen pálya, mellyel bebocsátást lehetett nyerni az előkelő (magyar) házak belsejébe. A misszióval való találkozás során pedig valószínűleg meglátta és meg is ragadta a további kibontakozás lehetőségét. A Wohl-nővérek szülei bizonyára jól érzékelték, hogy a magyar társadalomba és társa-

²⁰ A Neuhausra vonatkozó adatot szintén Kovács Ábrahám tanulmányából ismerem. Vö.: Kovács: *The Origin*, 41.

²¹ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 3. köt. Budapest, 1894. 33.

²² Vö. Balogh Piroska: *Ars scientiae. Közelítések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz*. Debrecen, 2007. (Csokonai Könyvtár 38.) 57.

²³ A zsidó és általában a nemzetiségi értelmiség érvényesülésének nemzeti változatán a szakirodalom az asszimiláltak, a beolvadtak, a többségi társadalom nyelvével, kultúrájával, érték- és szokásrendjével azonosultak csoportját érti, az érvényesülés egyéni útján pedig a többségi társadalom kultúrájával azonosulni nem kívánókat, például az izgatókat. Vö. Hajdú Tibor: *Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után*. Valóság, 23. évf. (1980) 7. sz. 22.

sági életbe való sikeres betagozódás elengedhetetlen feltétele a megkeresztelkedés, és a Skót Misszió propagandatevékenysége révén megszaporodott zsidó áttérések környezetében a sikeres asszimiláció érdekében ők maguk is megtették ezt a lépést. A Wohl-lányok utólagos önéletrajzi megnyilatkozásai is kivétel nélkül nagyon erős asszimilációs tendenciáról tanúskodnak. Elbeszéléseikben a zsidó származást teljesen említés nélkül hagyják, míg az apa szabadságharcos tevékenységét tendenciózusan, a magyar történelmi eseményekben való aktív részvétel és a magyarság problémáival való azonosulás céljával, önéletrajzi narratíváik egyik kitüntetett, állandó elemévé léptetik elő. Valójában azonban nem egyedi asszimiláns stratégiát, hanem az asszimilálódó zsidóság olyan általános önreprezentációs mintáját követték, amelyben az 1848–1849-es szabadságharc a forradalmat követő évtizedekben a magyarországi zsidóság „igaz magyarságának” egyik alapítómítoszává és a zsidó származásúak önmagukról alkotott narratíváinak kiemelt pozíciójú önéletrajzi adalékává vált.²⁴

Fontos hangsúlyozni ugyanakkor, hogy a vallásváltoztatással kapcsolatos döntés kérdése a Wohl-nővérek esetében nyilvánvalóan irreleváns kérdés. Megkeresztelésük nem egyéni választás következménye, hanem valószínűsíthetően nagyon tudatos családi életstratégia része volt. Vallásváltoztatásról kettejük esetében tulajdonképpen nem is beszélhetünk. A szülők vallásváltoztatásának és a lányok megkeresztelésének természetes következménye volt ugyanakkor, hogy a család a Mária Dorottya körül szerveződő protestáns elit környezetébe került. Annak legbefolyásosabb és legaktívabb szereplői között találjuk (ellentmondásosnak tűnő módon) többek között a Stephanie levelében az anya „legbensőbb barátja”-ként említett hithű katolikus Brunszvik Terézt,²⁵ illetve a pesti zsidóság elitjéből áttérő, a későbbi protestáns teológiai főiskola első evangélikus professzorát, Ballagi Mórt is.²⁶

A Wohl-nővérek életpályájának alakulása szempontjából rendkívüli jelentőséggel bír a család megkeresztelkedése és az evangélikus közösséggel való kapcsolata. Az intellektuális estéket rendező irodalmi háziasszonyok, a „kékharisnyák” és az evangélikalizmus kapcsolatát az angolszász szakirodalomban meggyőzően kimutatták. S noha magyar vonatkozásban teljesen ismeretlen terepen járunk, legalábbis gyanús, hogy a 19. század második felének társasági életében, lapszerkesztői és irodalmi tevékenységében kulcsszerepet betöltő írónők, Kánya Emília és a Wohl-nővérek egyaránt az evangélikus közösségből kerültek ki. Az intellektuális tevékenységre való hajlandóságukat hangsúlyozó nők ugyanis az evangélikalizmus által oly nagyra tartott morális autonómia fogalmára építették érvrendszerüket tevékenységük legitimálása céljából. Az elme pallérozása az evangélikus gondolatrendszerben keresztény kötelesség, amelynek végső soron az önálló morális döntések meghozatalában jut szerep. A nők magasabb intellektuális képzése mellett érvelők nagy része kezdetben

²⁴ Erről a Szinnyei-féle életrajzok kapcsán: Fenyves: *Képzelt asszimiláció?* 147–150.

²⁵ A misszionáriusok körül alakuló gyülekezetbe a Lánchíd építésén dolgozó brit munkások mellett más érdeklődők, zsidók, sőt katolikusok is jártak, kezdetben kifejezetten azért, hogy angolul tanuljanak. (Vö.: Kovács: *The Origin*, 12.)

²⁶ Ballagi Mór áttéréséről: Kovács Ábrahám: *Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete*. Confessio, 31. évf. (2007) 3. sz. 109–125. Wohl Stephanie már többször hivatkozott levelében gyermekkoruk meghatározó személyiségei között Ballagi Mórt is említi: „Már gyermekkorunk nemtői is nagy szellemek voltak, s azoknak árnyában nőttünk fel s tanultunk gondolkodni; Arany János, Szemere Pál, Brunswick Teréz, Liszt Ferencz, Ballagi Mór, Tavaszi Lajos képezték meghitt körünket, s ha távol voltak levelezésben álltunk velök – s így mondhatjuk hogy szellemi kifejlődésünk egy nagy részét e kiválasztottak befolyásának köszönhetjük.” Wohl Stephanie – Illésy Györgynek, Pest. 1870. dec. 26. OSZK Kt. Levelestár.

tehát csupán ennek a morális autonómiának a biztosítását tartotta fontosnak saját maga számára, és csak egy nagyon kis, protofeminista csoportjuk terjesztette ki mindezt a politikai és gazdasági téren való érvényesülésre is. Az Isten adta intellektuális képességek fejlesztésének és hasznosításának az evangélikusok által hangsúlyozott gondolata valószínűleg kulcsszerepet játszott az írónői életpálya kiterjesztésének folyamatában a 19. században.²⁷

A Wohl-nővérek iskoláztatása és családi állapota

A Wohl Janka és Stephanie tanulmányaival kapcsolatos, pillanatnyilag rendelkezésre álló egyetlen forrás szintén a már korábban idézett, Illésy Györgynek írt levél. Ebben Stephanie így nyilatkozik neveltetésükről: „Szüleink igen gondosan neveltek, a legkitünőbb mestereket tartották nekünk, s nővérem oly hajlamot mutatott a zongorához, hogy művésznőnek akarták kiképeztetni. De idegrendszerem ki nem állotta az ily tanulmánnyal járó fáradságot, s így a cél elérése előtt kellett megállnia, s azóta csakis családi s baráti köreinknek szerez élvezetet játékaival. Négy nyelvet beszélünk s írunk egészen egyformán, mivel hárommal nevelkedtünk s a negyediket is korán s komolyan tanulmányoztuk. E négy nyelv a magyar, német, francia és angol. – Tanulmányaink mellett anyánk nagy súlyt fektetett arra, hogy egyszersmint női kötelességeinknek is eleget tegyünk s a ház teendőivel foglalkozzunk, a mellett pedig 14 éves korunktól fogva öltözeteinket a legapróbb részletig magunk kellett készíteni.”

Sajnos, az idézett levélrészleten kívül semmilyen más támpontot nem találtam a Wohl-lányok neveltetésével kapcsolatosan, ám ez is sejtetni engedti neveltetésük jellemző körülményeit. Hipotézis megfogalmazásának nehézségeit az a tény is fokozza, hogy a 19. századi nőneveléssel kapcsolatosan alig állnak rendelkezésre adatok, a nők oktatásának feltételeit, körülményeit, intézményeit szisztematikusan feldolgozó munka még várat magára. Így tehát főként kontrollpéldák említésével igyekeztem a Wohl-nővérek képzésének feltételeire következtetni.

Azon a tradicionális véleményen, mely szerint a nemesi és nem nemesi származású leány egyaránt kizárólag a családban tölt be lényeges és jelentőségteljes szerepet, a második *Ratio Educationis* (1806) rendelkezései nyomán elindult folyamatok változtattak. A rendelet külön fejezetben intézkedett a leánytanulókról. A Mária Terézia idején betelepült apácarendek létrehozták a városi polgárleányok iskoláit, és zárdáikban helyet kaptak a nemesi leányok nevelőintézetei. Ezek az újító szándékú törekvések azonban még mindig elsősorban a családanyai és a háziasszonyi hivatásra előkészítő praktikus ismeretekkel egészítették ki az alapvető elemi iskolai tantárgyakat. Ugyanerre a szerepre készítették fel a növendékeket a 18–19. század fordulója után a nagyobb városokban megnyíló, magánszemélyek által fenntartott intézetek, melyek rendszerint gazdag családok gyermekeinek nyújtottak képzési lehetőséget, igen magas tandíjjal. Olyan intézetek és iskolák, amelyek mindenki számára

²⁷ Minderről részletesen angolszász vonatkozásban: Jordan, Ellen: *The Women's Movement and Women's Employment in Nineteenth Century Britain*. London, 1999. 92–99. A morális autonómia, a lelki szabadság terjesztésének gondolatával kapcsolatosan Kánya Emília Székács József, a pesti evangélikus egyház első magyar papja hatását emelte ki a korabeli evangélikus társasági körben: „Már gyermekkoromban bálványoztam őt, és mikor nagynak kezdtem érezni magamat, akkor is rajongtam érte, mint akkortájt a lutheránus leányok és asszonyok mindannyian. Nagyszerű volt tehát a befolyása mindazon családoknál, akikkel érintkezett – és kikkel nem érintkezett Székács? Élénk volt, erélyes volt a közügyekre nézve, minden porcikája protestáns, állhatatos, erős meggyőződésű, aki uralkodott a szívek fölött, és az életben is hirdette, nemcsak a szószéken, a lelki szabadságot, világosságot, kitartást és ahol kellett, az ellenszegülést is.” Kánya Emília: *Réges-régi időről. Egy 19. századi írónő emlékiratai*. Budapest, 1998. 32.

megfizethetők voltak, főleg a 19. század második felében létesültek, elsősorban Karacs Teréz kezdeményezésére (a miskolci leányiskola 1846–1859, a kolozsvári nőnevelő intézet 1859–1863). Ezek elsősorban felekezeti, református egyházközségek támogatásával jöttek létre, az állami támogatású leányiskola első példája 1856-tól a pesti angolkisasszonyok zárdája volt, amellyel elkezdődött a magyarországi tanítóképzők hálózatának kiépülése is. Az első királyi állami tanítóképző 1869-ben indult, az első felsőbb leányiskola pedig 1875-ben létesült Budapesten. Az állami intézmények létrejöttében nagy szerepet játszott az 1868. évi 38. törvénycikk, mely a nőneveléssel kapcsolatosan külön rendelkezéseket tartalmazott.²⁸

Az 1850-es évek közepe előtt tehát nem léteztek állami támogatású leányiskolák, így a vagyontalan családok lányai számára nemigen volt lehetőség alapos műveltség megszerzésére. A nőnevelés intézményei vagy egyházi, vagy pedig magán jellegű alapítványok voltak. Az egyházi intézményeken belül is elkülönültek a katolikus iskolák (a főként nemesi származású leányok számára fenntartott zárdák és a városi polgárleányok iskolái) és a protestáns nevelőintézeteken belül elkülönített leányosztályok. Ilyen elkülönített osztályok léteztek például a pesti evangélikus iskolában is már 1818-tól.²⁹ Kánya Emília emlékirataiból tudható, hogy ő például 1844-ig a pesti evangélikus leányiskolába járt, ahol a leánygyermekek körülbelül tizenöt éves korukra fejezték be népiskolai tanulmányaikat, mint ahogyan ő maga is.³⁰ Az iskolai tanulmányok után azonban még nem fejeződött be a leányok képzése, hanem magánúton továbbfejlesztették a zenével, rajzzal, festéssel és az idegen nyelvek tanulásával kapcsolatos ismereteiket.

Az apai ágon felvidéki köznemesi családból származó M. Hrabovszky Júlia író (1858–1946), Márai Sándor nagy-nagynénje, a Wohl-nővérekénél egy évtizeddel későbbi generáció tagja is említi emlékiratában, hogy tanulmányait, aktuális tartózkodásuk függvényében, részben magán-, részben pedig egyházi intézményekben végezte: Budapesten az Adler-féle magániskolába járt, kassai tartózkodásuk idején pedig az Orsolya szűzek zárdájába.³¹ A korabeli neveltetés elengedhetetlen két elemének, az idegennyelvtudásnak és a zongorázásnak az elsajátítására csak részben volt lehetősége: francia nyelvtudása iskolai tanulmányain alapult, de igazán jól későbbi, huzamosabb franciaországi tartózkodásai idején sikerült megtanulnia a nyelvet. Zongoramestert azonban pénzügyi okok folytán nem tarthattak, és a jóval olcsóbb Zeneakadémiára sem íratták be, mivel a beíratás ellenkezett

²⁸ A nőnevelés rövid történetét a következő munkák alapján foglaltam össze: Mészáros István: *A magyar nevelés története 1790–1849*. Budapest, 1968. 236–247. (Egyetemes Neveléstörténet 32–35. füzet.); Szívós Andrea: *Adalékok a magyarországi nőnevelés és női művelődés történetéhez (1850–1888)*. In: Ezerszínű világ. Dolgozatok a neveléstörténet köréből. Szerk. Kéri Katalin. Pécs, 2000. 133–146. (Mozaikok a nevelés történetéből V.)

²⁹ Zomboryné Bazsó Rozália: *A pesti evangélikus oktatás krónikája 1788–1823–1998*. Budapest, 2000. 13.

³⁰ A népiskola alsószintű iskolatípus volt, amelyben a tanulók anyanyelvükön, a tanító vezetésével vallási, erkölcsi és állapotbeli kötelességeiket tanulták meg, a magasabb iskolába készülőket elsajátították az elemi készségeket (olvasás, írás, számolás), illetve a latin nyelvtan elemeit. Mészáros István: *Magyar iskolatípusok 996–1990*. Budapest, 1995. 5 (A magyar neveléstörténet forrásai VI.). 1840-ben például az evangélikus gyülekezet iskolája népiskolai és gimnáziumi tagozatokra oszlott. A lányok oktatása a népiskolai osztályokban folyt. Az elemi és magasabb leányiskola is három, 1-1 évig tartó osztályból állt, a tanítás pedig két nyelven folyt: németül és magyarul. A felsőbb leányosztályok megnyitására 1830-tól került itt sor. Zomboryné Bazsó: *A pesti evangélikus oktatás krónikája*, 15., 17.

³¹ Hrabovszky: *Ami elmúlt*, 29–30. Az Adler-féle nevelőintézetéről pillanatnyilag többet nem tudtam kideríteni.

nemesi mentalitásukkal: a korabeli felfogás szerint úri lányok ugyanis nem zeneiskolában, hanem drága mesterektől tanultak odahaza.³²

A Wohl-lányokkal azonos generációhoz tartozó Rudnay Józsefné Veres Szilárda (1841–1929), Veres Pálné, az Országos Nőképző Egylet alapítójának leánya viszont kizárólag magánúton végezte tanulmányait, emlékiratai legalábbis erre engednek következtetni. A szükséges ismeretek megszerzése céljából képzett magyar nevelőket fogadtak melléje, az órákon pedig az édesanyja is mindig részt vett. A Nógrád megyei, vanyarci származású család a leány tizenhárom éves korától télire rendszerint Pestre költözött, hogy gyermekük ott a legjelesebb tanerők oktatásában részesülhessen. Szilárda zongorázni is a legkiválóbb zongoramesterektől tanult, a német, francia és angol nyelvet pedig a házuknál alkalmazott *bonne*-októl sajátította el. Az angol nyelvtanulással kapcsolatosan konkrét példát is említ: a Lánchíd építője, Adam Clark több angol mérnököt is hozott magával Magyarországra, a mérnökök leánygyermekait pedig rendszerint magyar családoknál helyezték el, hogy angolul tanítsák ezek leányait. Így tanult angolul Whittnall Harryett-től például Majthényi Flóra és Veres Szilárda is.³³

Mindezek fényében a Wohl-lányok neveltetése számára is gyakorlatilag két lehetőség adódott az 1850-es évek Pestén: vagy valamilyen egyházi, esetükben főként evangélikus intézménybe járhattak, vagy pedig magánúton végezhatték tanulmányaikat. Wohl Stephanie idézett levélrészlete arra enged következtetni, hogy az utóbbival lehet számolni. Ráadásul az Evangélikus Országos Levéltár iratanyagai között semmilyen nyomot nem találtam arra vonatkozóan, hogy Kánya Emíliahoz hasonlóan ők is a protestáns felekezeti leányiskola valamelyik osztályába jártak volna. Bár a levéltárnak a leányiskolával kapcsolatos, 1850-es évekre vonatkozó iratanyaga hiányos, és csupán az 1856-os évtől kezdődően állnak rendelkezésre az iskolai anyakönyvek,³⁴ ezekben, ha Jankával kapcsolatosan már nem is, de Stephanie-ra vonatkozóan még találhattam volna adatokat.

A Wohl-család anyagi körülményeivel kapcsolatos kijelentések korántsem egyértelműek. Mikszáth Kálmán vagyontalanul, korán elhalt szülők halála utáni elszegényedésről beszélt, és a lányok pályaválasztását is az ezzel kapcsolatos megélhetési kényszerrel kapcsolta össze.³⁵ Megállapítása azonban igen kérdéses, hiszen a szülők, főként a család jövedelemforrását biztosító apa egyáltalán nem korán távozott az élők sorából, másrészt pedig a lányok irodalmi pályafutása még jócskán a szülők életében elkezdődött. M. Hrabovszky Júlia szerint viszont a „borbély” apa üzlete igencsak jól mehetett, hogy „olyan kiváló nevelést adhatott leányainak”.³⁶ Az állásfoglalások kivétel nélkül hangsúlyozták a Wohl-lányok kivételes műveltségét. Az összehasonlításoként bemutatott példákban is látható, hogy a lányok neveltetése teljes mértékben megfelelt a középosztálybeli elvárásoknak, sőt egy hanyatló köznemesi család lehetőségeit jóval meg is haladta. Jómagam is valószínűnek tartom, hogy a szülők halálakor a Wohl-lányok nem örökölték gondtalan megélhetést biztosító vagyont. Lehetséges, hogy a jól menő üzlettel rendelkező apa jövedelme nagy részét még életében

³² Hrabovszky: *Ami elmúlt*, 36–37.

³³ Rudnay Józsefné Veres Szilárda: *Emlékeim 1847–1917*. Budapest, [1922]. 16., 25–26., 28., 35.

³⁴ Evangélikus Országos Levéltár (a továbbiakban: EOL), Deák téri elemi fond, 8–9. és 16. sz. anyakönyvek.

³⁵ „Vagyont nagyon keveset hagytak a korán elhalt szülők, de ott volt a nem közönséges műveltség; ez tette lehetővé, hogy a nővérek nem a varrótűhöz nyúltak, mint rendes esetben az elszegényedett leányok, hanem az írótolhoz.” Mikszáth Kálmán: *Wohl Stefánia 1848–1889* In: Wohl Stefánia: *Aranyfüst*. 1. köt. Budapest, 1907. VI.

³⁶ Hrabovszky: *Ami elmúlt*, 218.

épp lányai neveltetésébe fektette. A lányok tehát nem anyagi javakat, hanem olyan jól megalapozott szimbolikus tőkét (az alapos műveltség mellett praktikus gondolkodásmódot, társasági életet szervező kivételes kommunikációs készségeket, tehát egyfajta életrevalóságot³⁷) kaptak útravalóul, amely későbbi önálló megélhetésüket biztosította.

Az önállóságra, a saját erejükből teremtetett megélhetésre és az így kivívott függetlenségre való törekvés hangsúlyozása Wohl Stephanie már többször idézett, Illésy Györgynek írt levelének egyik központi gondolata is: „Egyszóval annak dacára hogy férjhez nem mentünk, sikerült – mi Magyarországon még nehéz – szüleinktől anyagilag egészen független állást biztosítani számunkra.” A levél a lányok húszas éveiben íródott, a független életmóddal kapcsolatos törekvés azonban későbbi pályafutásukat is jellemezte. Nem erősítették a társadalmi, kulturális, irodalmi életben betöltött pozícióikat házasság révén. Természetesen e tény lehet véletlen, a körülmények, egyéb beláthatatlan tényezők következménye is, és nem feltétlenül tudatos törekvésé. Közös életstratégiájukat viszont a testvéri kötelék által meghatározott, közösen végzett munka jellemezte. Életvitelüknek erre a meghatározó jellegére a visszaemlékezők is kivétel nélkül kitértek. Zichy Géza, a kor jól ismert félkezű zongoraművésze, a Wohl-szalons rendszeres látogatója is kiemelte emlékirataiban a testvérek elválaszthatatlan összetartozását: „Liszt környezetéhez tartozott abban az időben két nevezetes kis személyiség: a Wohl testvérek. Ezek az idős leányok a városban mindig egyforma öltözetben tiptektek, mint a kis papagályok, melyeket »inseparables« -nek neveznek. Kis szalónjukban látni lehetett Liszt Ferencet, Haynald érseket, több arisztokratát s a művészet és szellem számtalan lovagját. Mindkét leány hivatásos író volt. Értettek ahhoz, hogyan nyerjék meg a szíveket, – többek közt az enyémet is.”³⁸

A világirodalom kortárs jelenségeiben is jól tájékozott nővérek nyilvánvalóan tisztában voltak életvitelük és munkamódszerük külföldi mintáival, nem véletlen az az összehasonlítás, amelyet Wohl Janka egyik, Justh Zsigmondnak írt levelében említett 1889-ben, Stephanie halálának évében: „Egy új könyv megírásába fogtunk, á la Goncourt, ketten – megcsináljuk-e még?”³⁹ Az irodalomtörténet-írás szempontjából a közös munkálkodás módszertani következménye az, hogy lehetetlen az egyik vagy a másik Wohl-lányról egyéni életpályarajzot írni, az egyik életében elválaszthatatlanul mindig jelen van a másik is. A lányok elengedhetetlen összetartozására⁴⁰ és ennek módszertani következményeire már Mikszáth is felhívta a figyelmet: „A hetvenes és nyolczvanos években két leány élt Budapesten, két finom lelkű, törékeny teremtés, Wohl Stefánia és Janka. Együtt éltek, mint a sziami ikrek, szerették egymást és szerettek mindent a mi szép, együtt ábrándoztak, együtt éreztek és majdnem egyszerre haltak meg. Lehetetlen lenne életrajzot írni az egyikről, hogy benne ne volna a másiknak is az életrajza.”⁴¹

³⁷ Szintén M. Hrabovszky Júlia említi, hogy „...eszes, szellemes, alaposan művelt nők voltak. Kapaszkodók, az bizonyos, de enélkül nem mentek volna semmire.” Hrabovszky: *Ami elmúlt*, 218–219.

³⁸ Gróf Zichy Géza: *Emlékeim*. 2. köt. Budapest, 1913. 54–55.

³⁹ Wohl Janka – Justh Zsigmondnak, 1889. júl. 21. OSZK Kt., Levelestár. A francia Goncourt testvérek, Edmond (1822–1896) és Jules (1830–1870) utóbbi haláláig minden művüket együtt írták.

⁴⁰ A nők közötti érzelmi kötődések 19. századi kulturális, pszichoszociális kontextusainak elemzéséről, az intim női barátságok történeti jelenségként való értelmezéséről: Taylor, William R. – Lasch, Christopher: *Two “Kindred Spirits”: Sorority and Family in New England, 1839–1846*. *The New England Quarterly*, vol. 36. (1963) No. 1. 23–41.; Smith-Rosenberg, Carroll: *The Female World of Love and Ritual: Relations between Women in Nineteenth-Century America*. Signs, vol. 1. (1975) No.1. 1–29.

⁴¹ Mikszáth: *Wohl Stefánia*, V.

A Wohl-nővérek az írói pályán

Stephanie Illésy Györgynek írt önéletrajzi levelében így nyilatkozott írói indulásukról: „1861ben jelent meg Jankától két kötet költemény Jókai Mór kiadásában, de ezen költemények mivel nővérem akkor még igen fiatal volt, nem birnak azon érett és komoly érzéssel mely utóbbi műveit jellemzi. Tőlem 1865ben jelent meg egy kötet »W Stephanie Regekönyve« czim alatt. E regéket 13 éves koromtól 15 éves koromig irtam – de daczára annak nagyon szivesen fogadtattak az irodalomban.”

A Wohl-nővérek pályaválasztását nem valamilyen hirtelen bekövetkezett családi-magánéleti változás idézte elő, mint például Kánya Emília, Vachott Sándorné és más írónők pennához való fordulását. Valószínűleg már neveltetésükben meghatározó szempont volt annak az eshetőségnek az igen korai felismerése, hogy előfordulhat: saját maguknak, önállóan kell gondoskodniuk megélhetésükről. Ebben a folyamatban fontos szerepet játszhatott az az értelmiségi közeg is, amelyben felnőttek, és amely a család társasági életének legfontosabb háttérét képezte. Wohl Stephanie idézett levelében külön kiemelte, hogy már gyermekkoruk nemtői is nagy szellemek voltak, s az ő árnyékukban nőttek fel és tanultak meg gondolkodni. Arany János, Szemere Pál, Brunszwick Teréz, Liszt Ferenc, Ballagi Mór és Tavasz Lajos alkotta meghitt körüket, akikkel távollétükben levelezésben álltak. S noha ennek a levelezésnek néhány, Arany Jánoshoz írt darabján kívül nagy része pillanatnyilag lappang, és Stephanie kijelentésében túlzásokat is feltételezhetünk, a társasági élet és az értelmiségi közeg szerepe az írói működés alakulásában vitathatatlan.

Az írói pályán való nyilvános megjelenés idején már néhány meghatározó példa állt előttük. 1858-ban jelent meg Majthényi Flóra verseskönyve és Szendrey Júlia Andersenfordításkötete, amely a kortárs kritika vehemens állásfoglalását váltotta ki a nők írói pályán való érvényesülésének kérdésében, és éppenséggel nem könnyítette meg a pályaválasztás problémáját. S noha írással-verseléssel már tizenéves koruktól foglalkoztak, kezdetben valószínűleg nem volt egészen tudatos az írói pálya felé való törekvés, hiszen Janka eredetileg zongoraművésznak készült, ám Stephanie levele szerint idegrendszere nem bírta a fellépésekkel járó izgalmakat, és ezért lemondott e pályáról. Később nevelőnő volt egy Nyitra megyei nagybírói családnál, és csak ezután, 1868-ban költözött vissza Pestre, ahol még egy ideig az írás mellett továbbra is dolgozott zongoramesterként arisztokrata családoknál, majd fokozatosan kapcsolódott be az 1866-tól *A Divat* című lapnál dolgozó Stephanie szerkesztői tevékenységébe. A zongoraművészi, illetve a nevelőnői pálya felé való tájékozódás is azonban olyan önálló létfenntartó életformára való tudatos törekvésre utal, amely nők körében még inkább kivételnek számított a 19. század szóban forgó évtizedeiben.

Janka eddig megtalált első, 1857-ben nyomtatásban megjelent verse is a zongoraművészethez kapcsolódott, és a Vahot Imre által szerkesztett, *Napkelet* című, hölgyek és férfiak számára egyaránt szánt képes újságban jelent meg.⁴² 1858-ban és 1860-ban további verseket közölt a *Napkelet*-ben, 1859–1862 között pedig több költeményt a Bulyovszky Gyula által szerkesztett, *Nefejejs* című divatlapban. 1859–1861-ben dolgozott a *Divatcsarnok*-nak, 1860–1862-ben a *Családi Kör*-nek és a *Hölgyfutár*-nak, 1860-ban a *Pesti Hölgy-Divatlap*-nak, 1861-ben az Arany János által szerkesztett *Szépirodalmi Figyelő*-nek, 1863–1864-ben a szintén Arany által szerkesztett *Koszorú*-nak, 1863-ban a *Gombostű*-nek, 1864-től több ízben, különböző időszakokban a *Fővárosi Lapok*-nak, 1866–1872 között *A Divat* című lapnak, 1871-ben a *Magyarország és a Nagyvilág*-nak, 1872-ben a *Képes Világ*-nak, 1878–1879-ben a *Csöndes Órák*-nak, az 1880–1890-es években a *Magyar Szalon*-nak és folyama-

⁴² Wohl Janka: *Liszt zongorájához. Napkelet*, 1. évf. (1857) 8. sz. 122–123.

tosan saját lapjuknak, a *Nők Munkakörének*, majd később a *Magyar Bazár mint a Nők Munkakörének*.⁴³

Stephanie eddig megtalált legkorábbra tehető publikált szövege 1859. november 20-án jelent meg a *Nefelejts* című lapban Janka egyik versével együtt.⁴⁴ A vershez fűzött szerkesztői lábjegyzet szerint a lányok apjuknak kívántak kedveskedni november 10-i születésnapja alkalmából. Stephanie elbeszélése, *Rege a nefelejtsről* annak a virágregékről szóló sorozatnak talán az első, nyomtatásban megjelent szövege, amelyből 1862–1863 között Arany János lapjaiban, a *Szépirodalmi Figyelőben* és a *Koszorúban* is közölt néhány darabot, és amelyekből Wohl Stephanie *Regékönyve* címmel 1865-ben összeállította első kötetét. Az 1860-as években publikált még a *Szépművészeti Csarnokban* és az *Ország Tükrében*, a hetvenes években a *Magyarország és a Nagyvilágban* és a *Fővárosi Lapokban*. 1866-tól az Áldor Imre által szerkesztett *A Divat* című közlőnél dolgozott, ahol főként divatcikkeket írt.

A sajtóorgánumok világában a Wohl-nővérek írói indulása, de egész életpályájuk alakulása szempontjából a női olvasóközönségnek szánt divatlapok túlsúlya a meghatározó. Kezdeti próbálkozásaik idején a divatlapok mellett azonban különös szerepet játszott az Arany János szépirodalmi lapjaiban való publikálási lehetőség.⁴⁵ Írói pályájuk alakulása viszont elsősorban a kifejezetten női olvasóközönségnek szánt lapokhoz kapcsolódott. Stephanie már alig húsz évesen rovatvezető *A Divat* című lapnál, tehát az újságírással és hamarosan az újságszerkesztéssel együtt járó munkák is már kezdetől fogva meghatározták írói tevékenységüket, amely a későbbiekben főként az általuk szerkesztett lapok munkálataival kapcsolódott össze.

Írásaikat időnként kötetbe szerkesztve is kiadták. Janka első és egyetlen verseskötete 1861-ben jelent meg Jókai Mór kiadásában.⁴⁶ Stephanie első prózakötete, *Regékönyve* 1865-ben látott napvilágot,⁴⁷ majd *Regék* címmel két újabb kiadást ért meg a század folyamán. 1877-ben közös, beszélyeket és tárcákat tartalmazó kötetet jelentettek meg.⁴⁸ Az 1880-as években Stephanie további három szépírói prózakötete jelent meg: két regénye és egy rövidprózát tartalmazó könyve.⁴⁹ Janka jelentős fordítói tevékenységet is végzett egy-szersmind. Fordítói munkásságában olyan külföldi szerzők nevei szerepelnek, mint Mary Elizabeth Braddon, Carmen Sylva, Wilkie Collins, Charles Dickens, Edwards Edvards, Amelia Ann Blanford Edwards, Émile Gaboriau, Charles Augustin Sainte-Beuve, George Sand, John Addington Symonds. Nyelvi kompetenciáik segítették a Wohl-nővéreket abban, hogy a magyar nyelven írás és a fordítások mellett idegen nyelven is írjanak. Noha a külföldi lapok vizsgálata külön tanulmány tárgya lenne, levelezésükből az említés szintjén tudható, hogy Stephanie dolgozott a párizsi *Revue Internationale* és a skóciai *The Scotsman* cí-

⁴³ Az időszaki sajtóval kapcsolatos címlistát Lakatos Éva bibliográfiája alapján állítottam össze. Lakatos Éva: *Magyar irodalmi folyóiratok 1–40*. Budapest, 1972–2000.

⁴⁴ Stephanie: *Rege a nefelejtsről*. *Nefelejts*, 1. évf. (1859). 34. sz. 397.; Wohl Janka: *A szappanbuborékok*. Uo. 403. [A vershez fűzött szerkesztői megjegyzés]: „A két kedves lélekáldott testvér: Janka és Stephanie mai közleményeinél szebb örömet e kedves gyermekek édesatyja nem is kívánhat születésnapjára. Szerk.”

⁴⁵ Erről részletesebben írtam: Török: *Wohl Janka és Arany János*, id. mű.

⁴⁶ Wohl Janka: *Költeményei*. Kiadja Jókai Mór. Pest, 1861.

⁴⁷ Wohl Stephanie: *Regékönyve*. Pest, 1865.

⁴⁸ Wohl Janka és Stephanie: *Beszélyek és tárczák*. Budapest, 1877.

⁴⁹ Wohl Stephanie: *Egy szerelem életrajza*. Budapest, 1883.; Wohl Stephanie: *Aranyfüst*. Budapest, 1887.; Wohl Stephanie: *Éva. Elbeszélések, rajzok, költemények prózában, aforizmák*. Budapest, 1888.

mű lapnak. Janka pedig a Liszt Ferencről szóló visszaemlékezését egyenesen franciául írta, a munka pedig szinte azonnal angolul és németül is megjelent.⁵⁰

Köteteik korabeli fogadtatása tekintetében Stephanie munkásságának jóval nagyobb visszhangja volt; ő ugyanis sokkal több eredeti munkát közölt, mint nővére. Janka verses-kötetének legjelentősebb recenziója Salamon Ferenc volt, aki főleg a versek természetellenes lélektana miatt marasztalta el költészetét.⁵¹ Stephanie 1865-ben megjelent *Regekönyve* kapcsán a választott műfajt emelték ki elsősorban, amely allegorikus mivolta révén különösen alkalmas volt bizonyos morális értékek írói általi terjesztésére.⁵² 1883-ban megjelent *Egy szerelem életrajza* című regénye kapcsán, noha a kritika méltányolta prózairói tehetségét, a kevésbé hiteles lélektani ábrázolás és az így elvett jellemábrázolás tekintetében marasztalták el.⁵³ *Aranyfűst* című regénye viszont pozitív sajtóvisszhangot kapott: a recenziók kiemelték a jellemfestések és a drámai jelenetek hatását, a magyar elbeszélő irodalomban kivételes tematikáját, a budapesti arisztokrácia világ rajzát s a regény társadalmi jellegét,⁵⁴ mégis Stephanie-re valószínűleg a *Budapesti Szemle* recenziójának éles kritikája gyakorolta a legnagyobb hatást,⁵⁵ aki főként a hosszú terjedeleme miatt marasztalta el a regényt.⁵⁶ A nővérek szinte azonnal lefordították németre is a regényt, majd angol nyelven is megjelent,⁵⁷ és a magyar sajtó szerint kedvező nemzetközi méltatást kapott.⁵⁸

⁵⁰ Janka Wohl: *François Liszt. Souvenirs d'une compatriote*. Paris, Paul Ollendorf, Éditeur, 1887. Angolul: *Francois Liszt. Recollections of a Compatriot*. Translated from the French of Janka Wohl by B. Peyton Ward. London, Ward&Downey, 1887. Német fordítása: *Franz Liszt. Erinnerungen einer landsmännin*. Jena, H. Costenoble, 1888.

⁵¹ Erről bővebben lásd: Török: *Wohl Janka és Arany János*, 148.

⁵² (V.): „*Wohl Stephanie Regekönyve*”. *Fővárosi Lapok*, 2. évf. (1865) 123. sz. 490–491.; 124. sz. 495.; 125. sz. 498–499.

⁵³ (Sz.): „*Egy szerelem életrajza*”. *Fővárosi Lapok*, 20. évf. (1883) 84. sz. 536–537.; Klio: *Egy szerelem életrajza*. Nemzeti Ujság, 1. évf. (1883) 17. sz. 1–2.; V. B.: *Egy szerelem életrajza*. Nemzet, 2. évf. (1883) 102. sz. 1–2. [Mellékleten]

⁵⁴ b. t.: *Aranyfűst*. Nemzet, 6. évf. (1887) 153. sz. 1.; Justh Zsigmond: „*Aranyfűst*”. *Fővárosi Lapok*, 24. évf. (1887) 139. sz. 1017–1019.; -k -d.: *Aranyfűst*. *Budapesti Hírlap*, 7. évf. (1887) 168. sz. 1. [Mellékleten]; *Fővárosi Lapok*, 24. évf. (1887) 118. sz. 863. [Hazai irodalom, művészet]

⁵⁵ Nővére írja Stephanie *Hátrahagyott irataihoz* írt előszavában: „Midőn »Aranyfűst« című regényét, mit szellemi tehetségének teljes összpontosításával írt meg, mint a következmény igazolta, meg nem érdemelt elfogultsággal fogadta a magyar sajtó, ez mélyen lehangolólag hatott reá. A méltányosan ítélő közönség pártolása nem enyhítette e hatást. Sokkal büszkébb és önérzetesebb volt, semhogy maga eszközölt volna ki magának diadalokat, a mint az nálunk és másutt is szokás. Visszavonult és hallgatott. Valóságos búskomolyság vett rajta erőt és másfél esztendeig nem alkotott semmi újat.” Wohl Janka: *Emléklap*. 1891. IX–X.

⁵⁶ -x.-: *Wohl Stefanie: Aranyfűst. Regény öt könyvben*. Buda-Pest, 1887. *Mehner Vilmos kiadása*. Két kötet. *Budapesti Szemle*, 51 köt. (1887) 127. sz. 303–306.

⁵⁷ Wohl, Stephanie: *Rauschgold. Roman aus der ungarischen Gesellschaft*. 1–2 Band. Jena, 1889.; uő: *Sham Gold*. Transl. By Stephen Louis Simeon. London, 1890.

⁵⁸ A német nyelvű sajtó (*Neue Freie Presse, Wiener Zeitung, Berliner Tagblatt, Fremdenblatt, Über Land und Meer, Hausfrauen Zeitung, Wiener Tagblatt*) recenzióiból a *Fővárosi Lapok* közölt kivonatokat: Az „*Aranyfűst*”-ről. *Fővárosi Lapok*, 26. évf. (1889) 8. sz. 51–52. A *Magyar Bazár* mint a *Nők Munkaköre* szerint a következő angol lapok közöltek recenziókat a regényről: *Westminster Review, Pall-Mall, Manchester Examiner, Weekly Herald, St. James Gazette, Galignani's Messenger, The Scotsman, Catholic Examiner*. Magyar Bazár mint a *Nők Munkaköre*, 26. évf. (1891) 3. sz. 23. [Művészet és irodalom] A regényről írt külön elemzést lásd: Török Zsuzsa: *Az Aranyfűst és a kulcsregény műfaja*, id. mű.

A szakirodalom szerint a Wohl-nővérek, különösen Wohl Janka jelentős szerepet töltött be az etikett-irodalom produkciójában is a 19. század második felében. Az 1880-as évek elején egy később több kiadást megért illemtankönyvet, egy lakberendezési tanácsadót és egy szépségápolási kézikönyvet is kiadott, majd az 1890-es években egy kertészeti kézikönyv szerkesztésében is közreműködött.⁵⁹ Noha nem kétlem Wohl Jankának a kötetek megjelentetésében, esetleg szerkesztésében, az Athenaeum kiadóval való közvetítésben játszott szerepét, a kötetek szerzőségével kapcsolatosan kételyeim vannak több szempontból is. A kertészeti kézikönyv esetében jól látszik egyrészt, hogy fordításról van szó, s hogy a fordítást sem Wohl Janka készítette, legfeljebb a kötet összeállításában, szerkesztésében vállalhatott szerepet. Ráadásul *Az illem* megjelenésekor, 1880-ban Wohl Stephanie a *Magyar Bazárban* ismertetést közölt a könyvről. Cikkében pedig azt állította, hogy a könyv szerzője a lap egy régi munkatársa, aki „életét részint a legmagasabb körökben a fővárosban és külföldön, részint családjá s szomszédai körében falun tölté, hazánk társadalmi szokásait behatóan tanulmányozta s sokoldalú tapasztalatainak nyomán nemcsak általános szellemű munkát írt, de tökéletes magyar művel ajándékozta meg a közönséget”.⁶⁰ A szerzőséggel kapcsolatos megjegyzés az írói identitással kapcsolatos játék is lehet a megjelentetett munka műfajiságának függvényében, ezért megjegyzésemet további bizonyítékok előkerüléséig csupán a kétely szintjén fogalmazom meg. A szerzőség kérdése azonban nem változtat azon a tényen, hogy a Wohl-nővérek divatlapjuk révén is nagy szerepet játszottak az etikett-irodalom széles körben való terjesztésében. Janka továbbá saját szerzői névvel is közölt a szóban forgó tematikába illő kiadványokat. 1891-ben a kerékpározásról mint a 19. századi női emancipáció egyik szimbolikus és rendkívül divatos sportjáról jelentetett meg egy rövid terjedelmű füzetet.⁶¹ 1895-ben pedig *A modern asszony breviariuma* címmel állított össze a korszak „szellemi *dolce picante* nyalánkságaiból” szemelvénygyűjteményt.⁶²

Kötetbe szerkesztett szépirodalmi munkáik, fordításaik, idegen nyelvű munkáik és az etikett-irodalom széles körben való terjesztésében játszott szerepükön túl azonban a Wohl-nővéreknek élő, közvetlen kapcsolatuk szerkesztői tevékenységük révén volt a kortárs női olvasóközönséggel.

A Wohl-nővérek a szerkesztői pályán

Az Illésy Györgynek írt levél vonatkozó sorai a szerkesztői tevékenység kapcsán értelemszerűen szintén a pályakezds mozzanatairól szólnak:

„Azóta [*Regekönyve* megjelenése óta] pedig négy éven keresztül a »Divat« című női közlöny divatrészének szerkesztését vittem, s irtam itt-ott regéket és cikkeket több szépirodalmi lapba. Hanem főleg tudományos kiműveléssel voltam elfoglalva az utolsó években s olvastam angol, francia és német bölcsészeket, azonkívül pedig egészen függetlenné akarván tenni magamat leczkéket is adtam nyelvekben és tudományokban.

⁵⁹ *Illem. A jó társaság szabályai (Utmutató a művelt társaséletben)*. Irta egy Nagyvilági hölgy. Budapest, 1880.; *Az otthon. Utmutató a ház czélszerű és izlésteljes berendezésére s vezetésére*. Irta Egy nagyvilági hölgy. Budapest, 1882.; *A női szépség fentartásának, ápolásának és növelésének titkai*. Irta Egy nagyvilági hölgy. Budapest, 1884.; *Hölgyek kertészeti kézikönyve*. Idegen források után fordította Székely Irén. Összeállította Egy nagyvilági hölgy. Budapest, 1894.

⁶⁰ W. S. [Wohl Stephanie]: *Az illem (Utmutató a művelt társaséletben)*. Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre, 15. évf. (1880) 8. sz. 63.

⁶¹ Wohl Janka: *A kerékpárról*. Budapest, [1891].

⁶² *A modern asszony breviariuma*. Szerk. Wohl Janka. Budapest, 1895.

Nővérem [...] pedig néhány hét óta segédkezet nyújt nekem a »Divat« szerkesztésében, melynek szépirodalmi részét is elvállaltam, s melyből a női munkaképesség egy buzgó organumát akarom alkotni.”

A Wohl-nővérek végül nem *A Divatot*, hanem a *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* című divatlapot tették a női munkaképesség buzgó orgánumává. Annak ellenére, hogy a 19. század második felének lapjaival és a sajtópiacon való női jelenléttel kapcsolatosan Kánya Emília szerkesztői tevékenységét és lapját, a *Családi Kör*t szokás paradigmatis példaként kiemelni, a *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* hasonlóan fontos szerepet töltött be a 19. század második felében a kifejezetten női olvasóközönségnek szánt sajtóorgánumok között. A Wohl-nővérek tizenkét évvel a *Családi Kör* megjelenése után vették át szerkesztését, a lap teljes élettartama pedig több mint tíz évvel meghaladta Kánya Emília lapja húsz éves fennállásának idejét.

A *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* az egyik leghosszabb című, az alkalmazott mint-es értelmező szintagma révén pedig az egyik legszokatlanabb elnevezésű lap a 19. század utolsó harmadában. Az említett címmel 1873. szeptember 15-étől jelent meg, és valamivel több, mint harmincéves fennállás után, 1904. március 15-én (6. sz.) szűnt meg. A lap szerkesztői a Wohl-nővérek voltak, kiadója az Athenaeum. Stephanie 1889-ben bekövetkezett korai halála után a lapszerkesztés gondjait Janka S. Hentaller Elmával osztotta meg, Janka halála után pedig a lapot S. Hentaller Elma és ifj. Lónyay Sándorné szerkesztette 1901-től.

A *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* egy divatrészből és egy szépirodalmi részből álló divatlap volt valójában, amely egyrészt tudósította olvasóit a kurrens divatvilág legújabb fejleményeiről, divatképeket és ezek magyarázatát, szabásmintákat, háztartási útmutatót, társaséleti tanácsokat, a szépirodalmi részben pedig főként a női olvasóközönséget megcélzó olvasmányokat közölt. Ebben a fejezetben a *Magyar Bazár* életének kizárólag arra a periódusára koncentrálok, amely a Wohl-nővérek, illetve Stephanie halála után Wohl Janka szerkesztésére esett. A hipotézisem ugyanis az, hogy a Wohl-testvérek olyan szerkesztői ismeretek és lapkiadási módszerek birtokában voltak, amelyek a 19. század második felében is rendhagyó módon biztosították a lap több mint harminc éven át való fennmaradását. A *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* a sikeresen működő lapkiadás remek példája a 19. század utolsó harmadában. Hosszú fennállásának titka a sikeres előfizetés-ösztönzéssel elért példányszámnövelés, valamint a női olvasóközönség fogyasztói igényeinek megfelelően alakított tartalom volt.

Előfizetés-ösztönzés és példányszámnövelés: a sikeres lapkiadás titka a 19. század második felében

1866. január 1-jén két hasonló típusú és célközönségű folyóirat kezdte meg működését a 19. század második felének lappiacán: *A Divat* és a *Magyar Bazár*. Mindkettő az 1860-as évekre átalakult divatlapok műfajának képviselője, amely kifejezetten női olvasókra számított, fő tárgya a divat, a kézimunka és a szabás-varrás volt, a szépirodalmi és ismeretterjesztő cikkek pedig csupán kiegészítették az említett tartalmat. *A Divat* kiadótulajdonosai a Deutsch Testvérek voltak, felelős szerkesztője Áldor Imre, a divatrész vezetője Wohl Stephanie, szerkesztője pedig Hajnalka. A Deutsch Testvérek nyomdája a 19. század utolsó harmadában kis fővárosi céggént főleg a közművelődési sajtótermékek piacán tevékenykedett. Kiadványaikkal, hogy csak néhányat említek, az éppen differenciálódó olvasóközönség minden rétegét meg kívánták szólítani: a külföldi képanyaggal illusztrált, friss információkat nyújtó, ismeretterjesztő, irodalmi-kulturális magazinnal, a *Magyarország és a Nagyvilággal* a nagyvárosi polgárságot, az említett lap melléktermékeként kiadott *Képes Világ-*

gal a falusi értelmiséget és az iparos réteget, a „mulattatva oktató” *Kis Lappal* a gyermekeket, a reformkori szépirodalmi divatlapok korszerű és francia mintát követő változatával, *A Divattal* pedig a női olvasóközönséget.⁶³ Áldor Imre az 1860–1870-es évek publicistája volt, aki a Deutsch Testvérek egyéb kiadványai, például a *Magyarország és a Nagyvilág* melléklapjaként megjelenő *Pesti Hírlap* szerkesztésében is közreműködött. Az 1860–1870-es években Hajnalka néven publikáló Rózsaági Antalné Bálintffy Etelka pedig a női olvasóközönség kedvelt írója és a pesti szalonélet közismert alakja, aki jól tájékozódott a francia és német divatlapok világában, és a női olvasóközönség megnyerése érdekében ő maga is szükségesnek látta egy hasonló, a „finom izlés”-t szolgáló magyar folyóirat megteremtését. Az 1866-ban húszéves Wohl Stephanie neve már a lap indulásától kezdve a divatrész vezetőjeként szerepelt a lapban, és Hajnalka egészségügyi problémáira hivatkozva a lap 8., április 16-ai számától átvette a divattal foglalkozó rész szerkesztését. Ettől a pillanattól kezdve ő írta a *Váciutcai séták* című cikksorozatot a Váci utcában található boltokról, azok legújabb kínálatáról, az új divatickekről és a kurrens öltözködési irányzatokról. Janka 1870. január 1-jétől csatlakozott szerkesztői munkatársként, miután visszatért Pestre Nyitra megyéből.⁶⁴ A Wohl-nővérek 1872. május 1-jéig dolgoztak a lapnál, akkor jelentették be kénytelen távozásukat. *A Divat* kiadói és tulajdonosi jogát ugyanis a szépirodalmi és főként divatlapok szerkesztésében többéves tapasztalattal rendelkező Friebeisz Ferenc vette meg, és ő maga szerkesztette 1876-ig, a lap megszűnéséig.

A szintén 1866. január 1-jén indult *Magyar Bazár* tulajdonosa, felelős szerkesztője és kiadója Szabó Richárd volt, aki a magyar divatlapok új ágát teremtette meg a német *Bazár* magyar kiadásával. A lap főrésze azonos volt a német újsággal, az illusztrációk és a szabásrajz-ívek ugyanis Lipcsében készültek; a szépirodalmat a melléklap közölte. Szabó Richárd vállalkozása jól sikerült, a lap külső eleganciája és gazdag tartalma megnyerte az olvasóközönséget, és a kiegyezés körül már mintegy 2500 előfizetője volt.⁶⁵ Szabó Richárd 1873 augusztusában bejelentett halála után a lapot a Wohl-lányok szerkesztették még mintegy három évtizeden keresztül.

A Divat és a *Magyar Bazár* szerkesztése közötti időszakban azonban a Wohl-nővérek saját lapot indítottak *A Nők Munkaköre* címmel. *A Divattól* 1872 májusában távoztak, az új lap pedig ugyanazon év november 20-án indult. Nevelési, gazdasági és szépirodalmi közlöny volt, a Nőképző-, a Gazdasszony- és a Nőiparegylet hivatalos lapja. Havonta kétszer jelent meg, minden hónap 8-án és 24-én, a lap tulajdonosai és szerkesztői Wohl Janka és Wohl Stephanie voltak, kiadója pedig a Pest-Bécsi Irodalmi és Művészeti Intézet Deutsch Testvérek. Stephanie a lap mutatványszámában közölt és az olvasókhoz intézett cikkében fejtette ki a folyóirat programját, egyben magyarázatot is adva a választott lapcímmel kapcsolatosan. A lap eszerint a nőnevelési mozgalom kevésbé radikális, mérsékeltebb, a nők-

⁶³ A Deutsch Testvérek kiadójáról: Császtvay Tünde: *A Hét bagoly esete a Magyar irodalomban*. Budapesti Negyed, 5. évf. (1997) 2–3. sz. 243–264. A Deutsch Testvérek irodalmi-művészeti intézetének vállalkozói aspektusairól: Zsoldos Jenő: *Kiss József regényének első kiadása és az Deutsch Testvérek irodalmi-művészeti intézete*. Magyar Könyvszemle, 89. évf. (1973) 1. sz. 71–77.

⁶⁴ Wohl Stephanie – Illéssy Györgyhöz, Pest. 1870. dec. 26. OSZK Kt., Levelestár.

⁶⁵ Nagydiósi Gézané: *Magyarországi női lapok a XIX. század végéig*. In: OSZK Évkönyv, 1975. 193–227. 1867 első negyedévében a lapnak 2000 előfizetője volt, a növekedés a megelőző negyedévhez képest pedig 500 példány. Lelőhely: MOL D 185 (M. kir. udvari kancellária, elnöki iratok) 1867:76. (Az adatot köszönöm Deák Ágnesnek.)

nek a társadalomban betöltött szerepvállalását a háztartási ideológián⁶⁶ belül, annak a hátán képzelte el a nevelés, a jótékonykodás, a szellemi és anyagi munka révén.⁶⁷

A lapalapítás nem járhatott nehézségek és bizonyos anyagi tőke megléte nélkül, és nő-szerkesztőként is még inkább ritka kivételnek számított a szerkesztés és lapkiadás világában való tevékenykedés.⁶⁸ A Wohl-nővérek *A Nők Munkakörét* feltételezhetően az említett három egyesület támogatásával indították.⁶⁹ Az 1861. március 15-én alakult Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesülete, az 1868. március 23-án létrehozott Országos Magyar Nőképítő-Egylet és az 1872. február 25-én alakult Országos Nőiparegylet célkitűzései kisebb eltérésekkel a nőnevelés és a női foglalkoztatás előmozdítását illetően megegyeztek. Míg a Gazdasszonyok Egyesülete az anya és a feleség „magasztos hivatásáról” fogalmat a nemzet minden osztályánál” a „honleányi kötelességek megismertetése és azok betöltésére való serkentés” révén kívánta terjeszteni,⁷⁰ az Országos Nőképítő Egylet fő célkitűzése a nőnevelés állami támogatással létrehozott intézményekben való megvalósítása és a nők tisztességes életpályákra való képesítése volt.⁷¹ Az Országos Nőiparegylet pedig alapvető célkitűzésében a „női munkaképességnek” kifejezetten az „ipar- és kereskedelmi szaktanítás által” való kifejtésére összpontosított, „hogya a nők magukat önjelölt tisztességesen fenntart-

⁶⁶ A háztartási ideológia (*domestic ideology*) azon az európai kultúrában az 1830–1840-es évekre kialakult elképzelésen alapult, amely kibékíteni kívánta a nőket a velük kapcsolatosan kialakult három alapvető előfeltevéssel. Ezek a következők: a nők és a férfiak közötti biológiai különbségek természetes következménye, hogy az élet különböző területein tevékenykednek; a nők csak viszonylagos teremtek, és személyük a családhoz tartozó férfiakkal való kapcsolatuk révén artikulálódik; harmadsorban pedig a férfiaknak alárendeltek. A háztartási ideológia nem oldotta fel az elkülönülő tevékenységi területekkel kapcsolatos elképzelést, ám morális töltettel kompenzálta a háztartáson belül tevékenykedő nők önértelmezését. Az elkülönülő tevékenységi területek új értelmzése szerint a nő ugyanis spirituálisan éppenséggel felsőbbrendű férfi társánál. Így alakult ki tehát a 19. század második felének középosztálybeli nőképe, az „angyal a házbán” (*angel in the house*) eszményképe, aki földi paradicsommá, mennyországgá varázsolja a publikus szférától határozottan elkülönülő bensőséges családi kört, keresztény-morális befolyást gyakorol férjére és gyermekeire, és így járul hozzá a nemzet előmeneteléhez. A háztartási ideológiáról: Hall, Catherine: *The Early Formation of Victorian Domestic Ideology*. In: *Fit Work for Women*. Ed. by. Sandra Burman. London, 1979. 15–32.; Jordan: *The Women's Movement*, 41–51.; Langland, Elizabeth: *Nobody's Angels: Domestic Ideology and Middle-Class Women in the Victorian Novel*. Publications of the Modern Language Association of America, vol. 107. (1992) No. 2. 290–304.

⁶⁷ Wohl Stephanie: *Olvasóinkhoz!*, *A Nők Munkaköre*, 1. évf. (1872) mutatványsz. (nov. 20.) 1.

⁶⁸ A lapalapítással kapcsolatos nehézségekre utaltak a folyóirat féléves fennállásakor írt előfizetési felhívásban is: „Ha a nagy közönség ismerné azon nehézségeket, melyek egy ily nagy és költséges vállalat megalapításával járnak, tán megítélhetné azt is, mily roppant fáradságba s küzdelembe került nekünk, két nőnek, a kiadók és szerkesztők sorába lépni, s kiszállni azon sikra, melyen megállni nálunknál százszeres tapasztaltabb és szakavatottabb férfiaknak is nehéz. Nem akarjuk a közönséget a leküzdött akadályok felsorolásával untatni – főképp azért nem, mert sem ezekért, sem pedig azért mert nők vagyunk, nem tettünk igényt soha semmiféle előnyre; nem kívántunk lovagi-s elnézést sem a közönségtől, sem a kritikától s csupán igazságos méltánylásra számítottunk, különösen nemünk részéről, midőn vállaltunkat megindítottuk.” *Előfizetés „A Nők Munkaköre” című nevelési, gazdasági és szépirodalmi közlönyre, a nőképítő-, gazdasszony- és nőiparegylet hivatalos lapjára*. *A Nők Munkaköre*, 2. évf. (1873) 12. sz. 12.

⁶⁹ A lapkérelmezéssel és -indítással kapcsolatos dokumentumokat sem a Magyar Országos Levéltárban, sem pedig Budapest Főváros Levéltárában nem találtam meg.

⁷⁰ *A Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesületének rövid története 1861–1932 és Alapszabályai*. Kiadja a Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesülete, 1932. 4.

⁷¹ *Az Országos Magyar Nőképítő-Egylet története és tanintézetének statisztikai kimutatása*. Összeállította B[aráth] F[erencz]. Budapest, 1873. 70.

hassák”.⁷² Wohl Stephanie-t 1873-ban ajánlották az Országos Nőképző Egylet választmányi tagjai közé,⁷³ a nővérek azonban vélhetően mindhárom egyesület tevékenységével szoros kapcsolatban álltak. Az egyesületek jól érzékelték, hogy céljaik széles körben történő megismertetésére a korabeli sajtópiacon való jelenlét a legalkalmasabb eszköz, és így bízhatták meg a már lapszerkesztői tapasztalattal rendelkező Wohl-nővéreket a közösen indított lap vezetésével.

A nővéreknek sikerült rövid időn belül jelentős női olvasóközönséget gyűjteni a folyóirat köré. A lap első féléves fennállását záró előfizetési felhívásban azt állították, hogy a lap az eltelt félév alatt olyan olvasókört szerzett magának, amilyent addig Magyarországon ilyen rövid fennállás után egyetlen vállalat sem mutathatott fel. A folyóiratnak állítólag Erzsébet királyné is előfizetője volt. A divattal és a szépirodalommal kapcsolatos rovatok mellett főként a háztartással és a kertészettel kapcsolatos írások vonzották a női olvasóközönség figyelmét. A Wohl-lányok szerkesztői titka már kezdettől fogva az lehetett, hogy az olvasókat a lap által nyújtott tartalommal nemcsak kiszolgálták, hanem aktívan bele is vonták a lap tartalmának az alakításába. Míg *A Divat* fő előfizetés-ösztönző stratégiája a különböző áruk, főként divatcikkek megrendelésének teljesítése volt,⁷⁴ *A Nők Munkaköre* már főként az olvasók aktív részvételére alapozta szerkesztői módszereit: felhívást intéztek a gazdasszonyokhoz, hogy a háztartás és a gazdaság vezetése terén szerzett tapasztalataikat foglalják írásba, és küldjék be a szerkesztőségbe, hogy azok beépíthetők legyenek a megfelelő rovatokba. *Levelezés* címmel külön rovatot indítottak, amelyben az olvasók feltehettek kérdéseiket, amelyekre a lap egy következő számában szintén az olvasóktól vártak válaszokat. Előfizetőiknek ugyanakkor különböző ajándékokkal is kedveskedtek: a féléves előfizetők szabásmintát, az évesek zeneművet vagy regényt nyerhettek.

Vállalkozásukat a rövid fél éves intervallum alatt olyan szintre fejlesztették, hogy amikor 1873. augusztus 15-én a *Magyar Bazár* bejelentette szerkesztőjének, Szabó Richárdnak a halálát, a Wohl-nővérek készen álltak arra, hogy a lap kiadásának a jogát és az előfizetőket megvásárolják az örökösöktől, és a két lap összeolvadása révén létrehozzák a század utolsó harmadának legsikeresebb divatlapját, a *Magyar Bazár mint a Nők Munkakörét*.⁷⁵ A két lap egyesülése ad magyarázatot a fejezet elején is kiemelt hosszú, hasonló szerkezetet alkalmazó címre. A fúziók által létrejött kettős névhasználat ugyanis sajtójogi előírás volt. Az új címnek fél évig tartalmaznia kellett a beolvadó lap címét is. A gyakorlatban néha, sokszor üzleti megfontolások miatt, a kötelező határidőt egy évre is meghosszabbították, de véglegesen meg is tartathatták az új címet, mint ahogy a *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* esetében is történt. Azt azonban nem szabályozták, hogy az új címben milyen sorrendben szerepeljenek a korábbi elnevezések. Gyakorlati megfontolásokból sok esetben a jobban csengő vagy a netán közismertebb cím került az élre. A címösszevonás lényege az volt, hogy a kiadó saját előfizetői táborának kiszélesítése érdekében felvásárolta a csődbe

⁷² *Az Országos Nőiparegylet és budapesti nőipartanodája*. Budapest, 1874. 4. A dualizmus kori budapesti nőegyletek történetéről és működéséről összefoglalóan: Borbíró Fanni: *Budapesti nőegyletek 1862–1904*. In: *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk. Fábri Anna – Várkonyi Gábor. Budapest, 2007. 185–207.

⁷³ B[aráth]: *Az Országos Magyar Nőképző Egylet története*, 78.

⁷⁴ Az előfizetők kéréseinek, az esetleges megrendeléseknek a teljesítését más szerkesztők is alkalmazták. Kánya Emília a *Családi Körben* külön rovatot indított *Megbizások tára* címmel, és ebben tudósította, főként vidéki olvasóit, a teljesített megrendelésekről. Vö. Török Zsuzsa: *Kánya Emília szerkesztői és írói pályája*. Irodalomtörténet, 92. évf. (2011) 4. sz. 483.

⁷⁵ A fúziót említi: Lakatos Éva: *Címek, címváltozások, mutációk*. In: uő: *Sikersajtó a századfordulón. Sajtótörténeti megközelítések*. Budapest, 2004. 19.

ment vagy esetünkben hirtelen tulajdonos és szerkesztő nélkül maradt lap előfizetőit.⁷⁶ Amikor 1873. szeptember 15-én a Wohl-nővérek átvették a lap szerkesztését, az előfizetők-höz intézett nyílt levélben külön kiemelték nemcsak a lapok fúziójának, hanem az előfizetők „egyesítésének” tényét is.⁷⁷

Az előfizető-gyűjtés kulcsfontosságú szerepe a 19. század lapkiadásában a lappiac működési mechanizmusa ismeretében válik igazán érthetővé. A század jelentős részében ugyanis épp az előfizetők alkották a piac nagyobbik részét. A lapok utcai árusítása nem volt általános, csak a század végén kezdett hódítani, és külön engedélyhez volt kötve.⁷⁸ A lapkiadás jól működő üzletként történő működtetésének tehát két módja lehetett volna: vagy az előállítási költségek csökkentése, vagy pedig a lappéldányok árának a növelése. Valójában egyik módszerrel sem lehetett élni, hiszen bizonyos színvonalat a papír és a nyomás minőségében is tartani kellett ahhoz, hogy a lap ne veszítse el versenyképességét, de az elkészült lapokért sem lehetett túl magas árat kérni, mert akkor a vásárló a konkurrens kiadó termékeit választhatta.⁷⁹ Az 1867 után kiadott divatlapokat azonos vagy minimális eltéréseket mutató áron kínálták. Konkurrenciaharc tehát nem az árkinálat tekintetében, hanem az előfizetők számának növelése érdekében folyt. Az azonos vagy megközelítőleg azonos áron kínált lapok közül nyilvánvalóan az tehetett szert vezető szerepre a lapkiadás piacán, amely a legtöbb előfizetőt tudta maga köré gyűjteni, hiszen ily módon vált a legnyereségesebb vállalkozássá. A magas példányszámmért folyó harc tehát a tőkés lapkiadás kulcskérdésévé vált, hiszen ettől függött a vállalkozások felvirágzása vagy bukása.

Az előfizetők ösztönzésének már a reformkortól kezdve kialakult egy sajátos metodikája: az olvasók a lap mellé időnként valamilyen ajándékot is kaptak. A szerkesztők és lapkiadók ezzel a többletkínálattal kívánták egyrészt már meglévő előfizetőiket megtartani, másrészt pedig újakat csalogatni a laphoz. A *Tudományos Gyűjtemény* és az *Életképek* szerkesztői például kisebb-nagyobb mellékleteket, főleg táblákat adtak az előfizetőknek, a század második felében a Bulyovszky Gyula és Friebeisz Ferenc által szerkesztett *Nefejejts* 1865-ben például regénytárat, minden lapszámhoz műmellékletet, minden hónapban színezett divatképet, szabásmintát, regényillusztrációt és mindezek tetejébe egy sorsjegyet is ajándékozott előfizetőinek. A *Hölgyfutár* már 1853-ban olyan játékba kezdett olvasóival,

⁷⁶ Lakatos: *Címek*, 20–21.

⁷⁷ „Midőn ezúttal tollhoz fogunk, hogy a »Magyar Bazár mint a nők munkaköre« című vállalatot t. előfizetőink figyelmébe ajánljuk, két közönséghez intézzük szavainkat.

Az egyik a »Magyar Bazár« közönsége, mely annyi éven át híven pártolá ezen közlőnyt, mely az egész világon elterjedve, a mivel osztály egyik kedvenc olvasmányát képezi, – a másik »A nők munkaköre«-é, mely oly lelkesülten elősegíté ezen lap létrehozatalát, és azt aránylag rövid idő alatt teljes virágzásra emelte.

Két egyformán életre való, egyformán pártolásra méltó vállalat áll most egybeforrva előttük. A »Magyar Bazár«-t kiegészíti ezentől a nőképző, gazdasszony és nőiparegylet hivatalos közlönye, egy oly szépirodalmi lap, mely egészen eredeti összeállítás, és a legkitünőbb irodalmi erők támogatása által, még a bécsi világtárlat olvasó termében is feltűnést okozott, és a legelőkelőbb bel- és külföldi lapok által dicsérettel elhalmoztatott. – »A nők munkaköre« pedig meggazdagodott a legkitünőbb kézimunka lappal, a legcélszerűbb és legelegánsabb divatközlőnyvel, mely egyáltalában létezik, s szépirodalmi része ezentúl pompás képekkel illusztrálva fog megjelenni.” *Tisztelt előfizetőinkhez*. Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre, 8. évf. (1873) 18. sz. 285.

⁷⁸ Lakatos: *Címek*, 21. Voit Krisztina szerint Budapesten a hírlapok csak a kilencvenes évek közepén tűntek fel az utcán, az utcai árusító, vagyis a rikkancs-engedélyek kiadását pedig igen bonyolult előírások szavatolták. Voit Krisztina: *Előszó*. In: uő: A budapesti sajtó adattára 1873–1950. Budapest, 2000. 9.

⁷⁹ Vö. Lakatos: *Címek*, 16.

amelynek jutalmai között nem csupán papírtermékek, hanem egyéb értéktárgyak is szerepeltek.⁸⁰

A *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* huzamos fennállásának titkát szintén nem az alkalmazott árstratégiában, hanem főként értékesítési módszereiben és tartalmában kell keresni. A divatlapok tipikus megtestesítője volt, egy olyan folyóirat, amely az elitista lapmodelltől tudatosan az elsődleges célként megvalósítandó szórakoztatás felé fordult a divat, a fikció és a változatos olvasnivaló révén. Mondhatni, az a lap volt Magyarországon, amelynek olvasóközönsége leginkább megtestesítette az új fővárosi közép- vagy alsó-középosztálybeli fogyasztók igényeit, és amely arra a kiadói felismerésre építette a piacon való részvételét, amely szerint a női kultúra és ezen belül a divat piacképes áru.

Bár az eladásösztönzés elsősorban napjaink marketingstratégiáinak egyik alapvető összetevőjeként ismerős számunkra, valójában olyan régóta alkalmazott módszer, amelynek a folyóiratipar egészséges működésében játszott szerepére a kiadók is ráébredtek, s a női lapok felfutásának kulcsa volt már a 19. század második felében is. Az eladásösztönzés ugyanis olyan piachelyettesítő módszerek összessége, amelyek közvetlenül ösztönzik a fogyasztót a vásárlásra. Olyan külön értéket kínálnak a vevőnek, amely képes indító lökést adni a vásárlásra. Az eladásösztönző módszerek általában nem a termékhez kapcsolódnak, hanem egyéb előnyök kilátásba helyezésével ösztönzik a vásárlót. Alkalmazásuk célja általában a gyorsabb döntések, a nagyobb volumenű vásárlások erősítése.⁸¹

A Wohl-nővérek már a lapfúzió kezdetétől alapvető marketingstratégiaként építettek az eladásösztönzés módszerére, nemcsak a meglévő olvasók megtartása, hanem újak toborzása céljából is. Választott, az előfizetési felhívásokban sokszor hangoztatott jelszavuk szerint mindig sokkal többet kívántak adni, mint amennyit ígértek. 1874-ben például a vidéki olvasókra való külön tekintettel⁸² az előfizetőknek, de csupán nekik, válogatott és jutányos tizenkét kötetes regénykönyvtár beszerzését tették lehetővé a bolti 12 forint helyett 4 forintért.

Minden számukhoz három mellékletet csatoltak: egy színes párizsi divatképet, egy negyedív terjedelmű regénymellékletet és egy mintaívet szabásrajzokkal. Ugyanakkor kiemelték a lapok árával kapcsolatosan korábban már említett jellemzőt: hogy a folyóirat a felsorolt mellékletekkel együtt sem drágább, mint a hasonló magyarországi közlönyök, amelyek azonban fele annyi kedvezményt sem nyújtanak az előfizetőknek. 1886-ban rendkívüli műmellékletekkel kedveskedtek az olvasóknak: egy művészi kivitelű lámpaernyővel és egy patkó alakú fényképkerettel. Hangsúlyozták, hogy ilyen típusú meglepetésekben egyetlen magyarországi lap sem részesíti olvasóit, a női olvasóközönség osztatlan pártfogásának és rokonszenvének megszerzését pedig határozottan ennek az eljárásnak tulajdonították. 1889-ben az épp újnak számító műipari munkák iránti olvasói érdeklődést is ki kívánták elégíteni: majolika és porcellán festéshez használandó eredeti rajzmintákkal, továbbá fafestéshez, fafaragáshoz és fűrészmintához használatos új rajzokkal ajándékozták meg kitartó előfizetőiket, 1890. január 1-jén pedig Hubay Jenőnek külön a lap számára írt, énekhangra

⁸⁰ Lakatos Éva: *Versenyfutás a példányszám növeléséért és az előfizetőkért* In: uő: Sikersajtó a századfordulón. 2004. 39–40.

⁸¹ Erről lásd: Waller-Zuckerman, Mary Ellen: "Old Homes, in a City of Perpetual Change": *Women's Magazines, 1890–1916*. The Business History Review, vol. 63. (1989) No. 4. 736–744.

⁸² Vidéken ugyanis csak ritka esetekben lehetett kölcsönkönyvtárat találni, és a létezők is többnyire csak a „ponyvairodalom remekeivel” szolgálhattak, „melyekben jóízű hölgy élvezetet nem találhat”. *Előfizetési felhívás a Magyar Bazár könyvtárára*. Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre, 9. évf. (1874) 8. sz. 61.

és zongorára szerzett dalával. 1894-ben újabb kedvezmény lehetőségét ajánlotta a lap előfizetőinek: a szintén az Athenaeum kiadásában megjelenő *Fővárosi Lapokra* és a *Magyar Bazárra* együttesen előfizetők jóval jutányosabb áron szerezhették be a két lapot. 1895-ben a lap megállapodott a Monaszterly és Kuzmik utódai nevű kereskedővállalattal, hogy mindazon előfizetők, akik címszalag vagy postai utalvány igazolásával ruhakelméket rendelnek, tíz százalék kedvezménnyel kapják meg náluk a kiválasztott árut.

A sikeres promóciós tevékenység eredménye volt, hogy a lap 1874-től nem kétszer jelent meg havonta, hanem hetilappá alakult, miközben évek óta vezető szerepet töltött be a magyarországi női és divatlapok piacán. Nincsenek pontosan adataim arra vonatkozóan, hogy a lap milyen maximális példányszámot ért el, az előfizetési felhívások visszatérő problémája azonban gyakran az volt, hogy az előfizetők oly mértékben szaporodtak egyik hónapról a másikra, hogy a tervezett lapszámok már nem tudták lefedni a keresletet, ezért az előfizetések csak egy-két hónap késéssel indulhattak. Wohl Janka, aki az 1890-es években már testvére nélkül szerkesztette a lapot, ki is emelte egyik szerkesztői felhívásában az előfizetők számának növekedése, az árstratégia és a marketingeljárások közötti bonyolult összefüggéseket. Mindenesetre joggal feltételezhető, hogy a Wohl-nővérek megélhetésének legfontosabb alapját a lapszerkesztés jelentette. Kánya Emíliahoz hasonlóan önálló egzisztenciájuk megteremtésének alapvető bázisa tehát az újságíráshoz kötötte őket.

A divatlap és a női fogyasztók a 19. század második felében

Az irodalmat és a művészetet önmagáért, önnön esztétikájáért művelő Czóbel Minka enyhén ironikus hangon nyilatkozott az „árva kis Musen modistin” Wohl Jankáról egyik, Justh Zsigmondnak írt levelében.⁸³ Megjegyzése egyértelműen a Wohl-lány divatlapszerkesztői tevékenységére, a divatújságírás degradáló jellegére vonatkozott. Bizonyára akadtak még a kortársak között olyanok, akik enyhén távolságtartó gesztusát hasonló módon osztották. A *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* huzamos fennállásának ténye viszont olyan női olvasóközönséget feltételez, amelynek igényeit és elvárásait (a Czóbel Minkáétól vélhetően teljesen eltérő módon) tökéletesen kielégítette a századvégi divatlap. Míg tehát az előző alfejezetben a szerkesztőségnek a siker érdekében végzett promóciós tevékenységére koncentráltam, a jelen fejezet arra keresi a választ, hogy milyen funkciót tölthetett be a lap olvasóközönsége körében.

Az öltözködéssel és viselettel kapcsolatos értelmezéseknek mindig központi témája az önmagán túlmutató, szimbolikus jelentésekkel teli divat kérdésköre. Barthes-i értelemben a divat különös gonddal kidolgozott nyelv, amely határok előírására, társadalmi kategóriák előállítására, politikai hűség és számos egyéb szimbolikus jelentés kifejezésére használható.⁸⁴ Feminista értelmezések szerint a divat olyan jelrendszer, amely arra készíti a nőket, hogy nárcisztikus, passzív tárgyakká váljanak a férfiak szemében. A divat pszichológiai értelmezése is a nárcisszizmusra, az exhibicionizmusra való hajlandóságot emeli ki. Ez utóbbi értelmezésben a ruhák elsősorban vágyébresztő hatásúak, és a szépségről, a fényűzésről, a tétlenségről, a hatalomról, a teljességről való álmodozást aktiválják. A divat szociológiai értelmezésben modern jelenség, amely az utánzás és a változatosság iránti hajlandóság révén

⁸³ Czóbel Minka – Justh Zsigmondnak, Mándok [1891]. nov. 15., OSZK Kt., Levelestár. Az „árva” jelző Wohl Stephanie 1889-ben bekövetkezett elvesztésére vonatkozott, amely rendkívüli módon megviselte Jankát.

⁸⁴ Vö. Barthes, Roland: *A divat mint rendszer*. Ford. Mihancsik Zsófia. Budapest, 1999.

csoportidentitást hoz létre, miközben individualista ethoszt is hirdet, amelynek az újítás-hoz, de a hagyományból táplálkozó autonómiához is köze van.⁸⁵

A 19. századi divattal kapcsolatos legközvetlenebb utólagos értelmezésekben a ruhával bevont női test egy elnyomó divatrendszer mozdulatlaná merevített szimbólumává vált. Ebben az értelmezésben a nő a társadalmi nyilvánosságban díszítő, dekoratív funkciót tölt be, szemben a férfiakhoz kapcsolódó racionális szerepkörrel.⁸⁶ Ez az értelmezés kapcsolódik legtöbb esetben a divatképekhez is, amelyek a divat változásaiával kapcsolatos információk esszenciális hordozóivá váltak a 19. században. A divatlap mint a divatképek és az írott szó kombinációja mindenesetre a férfi és a női szerepekről kialakult elképzelések hirdetésének egyik legnagyobb hatású orgánuma volt a 19. századi társadalomban.

A társadalmi nemi szerepkörök élesítésén túl azonban a divatlapok számos egyéb, a kortárs olvasóközség érdeklődését fenntartó funkciót is betöltöttek. Mindenekelőtt hozzájárultak a divat demokratizálódásához, a divatképek ugyanis az írástudatlanok számára is tájékozódást jelentettek: a cselédek, szolgák is könnyen hozzájuthattak a lapokhoz a házakban, amelyekben dolgoztak, noha nyilvánvalóan nem volt anyagi lehetőségük a kurrens öltözködési trendek követésére. A divat demokratizálódása mellett a divatlapok a módi nagykövetei is voltak: az olvasókat a nemzetközi öltözködési trendekkel ismertették meg. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy cselédekhez hasonlóan a középosztálybeli előfizetők legtöbbje sem engedhette meg magának a bemutatott luxuscikkek beszerzését. Wohl Janka és Stephanie az előfizetési felhívásokban azonban mindig kiemelte, hogy a divatképeknek elsősorban útmutató, tájékoztató szerepet tulajdonítanak arra vonatkozóan, hogy a lap olvasói a folyóiratban olvasható utasítások alapján hogyan készítsék el otthon célszerűen, de mégis elegánsan a család egész ruházatát, így módon jelentős összegeket takarítva meg.

A divatlapok fő vizuális alkotóeleme, a divatkép olyan illusztráció volt, amely kurrens ruhasztílusokon keresztül mutatta be az aktuális divatot, s aranykorát az 1840–1880 közötti időszakban élte. Virágzása a modern nyomtatásnak köszönhető. A legtöbb divatkép Franciaországban és Angliában készült, és a különböző országokban, így a Monarchia területén megjelenő divatlapok is az említettekéből vették át azokat. Az alakuló, folyamatosan változó 19. századi vizuális kultúrában az azonnalosság, a hasonlóság, de ugyanakkor az újdonság fogalmi köre szerveződtek, sorozatjellegükkel pedig a fogyasztói társadalom végeláthatatlan vágyát fejezték ki.

A divatképek legismertebb vizuális konvenciója két középosztálybeli, különböző ruhákat viselő felnőtt nőt ábrázolt. Számos divatképen a felnőtt nő egy fiatalabb lány vagy gyerek társaságában jelent meg. A képek ritkán, mondhatni alig ábrázoltak szolgálókat, cselédek, illetve férfi alakokat. A megjelenített női testeket az ábrázolások sok esetben valamilyen konkrét térbe helyezték. A környezet gyakran jól körülhatárolt privát szféráról tanúszkodott. Az ábrázolások a nők mozgásterét tehát elsősorban a házon belülre helyezték. Az 1880-as években azonban már gyakran jelent meg a divatképeken a táguló tér ábrázolása is: a nőket valahol a szabadban, városi tereken, vadasparkban, kikötőben, lóversenyen ábrázolták. A női alakok hátterül szolgáló környezet így vált ezekben az esetekben a nők táguló mozgásterének szimbólumává.

Fontos hangsúlyozni ugyanakkor, hogy a divatkép a képi ábrázoláson túl kontextusba helyezett dokumentum volt, amelynek megértéséhez alapvetően fontos volt a szöveges le-

⁸⁵ A divattal kapcsolatos értelmezésekről összefoglalóan: Marcus, Sharon: *Reflections on Victorian Fashion Plates*. differences: A Journal of Feminist Cultural Studies, vol. 14. (2003) No. 3, 4–33.

⁸⁶ Root, Regina A.: *Searching for the Oasis in Life: Fashion and the Question of Female Emancipation in Late Nineteenth-Century Argentina*. The Americas, vol. 60. (2004) No. 3. 364.

írás is. A divatképek világában, a divatlap kontextusában tehát a ruha önmagán jóval túlmutató szimbolikus funkcióval bírt: az ábrázolt jelenetekben a legutolsó ruhaderék is többletinformációt hordozott, ennek a többletinformációnak pedig a női lét ideális elgondoláshoz és az előírt viselkedésmintákhoz volt köze.⁸⁷

A divatlapok tehát a társadalmi státus meghatározói és visszatükrözői is voltak, és illemtankönyvekként is funkcionáltak: morális dilemmákkal, házassági problémákkal, udvari rituálékkal és a társadalmi-társasági élet egyéb aspektusaival kapcsolatosan adtak gyakran tanácsot.⁸⁸ A *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* is többször intézett olvasóihoz morális dilemmákkal kapcsolatos kérdéseket, az olvasói válaszokat pedig a lap következő számaiban tették közzé. A készülő illem- és háztartásvezetési tankönyvekből is gyakran közzöltek szemelvényeket.

Wohl Janka és Stephanie lapjának megcélzott női olvasóközönsége egyaránt kiterjedt az anyákra, serdülő leányokra és a magányosan, tehát nem házasságban élő nőkre. Olvasóikat a nevelés, a tudomány és a női munkaképesítés területein kurrens információkkal kívánták ellátni. Társadalmi hovatartozás szempontjából, mint ahogy azt a lap 1893-as január 1-jei előfizetési felhívásában is hangsúlyozták a szerkesztők, a haza „előkelő” családdai lapjának tekintették sajátjukat, amelyben a „fényüzéssel öltözködő nagyvilági hölgy” és a gyermekei, illetve saját maga „toilettjét” és „háza belsejének izléses ékítményeit tulajdon kezeivel” készítő jó magyar gazdasszony egyaránt útmutatót talál. A lap funkcióit tekintve külön kiemelték abbéli törekvésüket, hogy a fiatal hölgyeknél érdeklődést keltsenek a művészi hajlam, az intelligencia és a zsenialitást követelő munkák iránt. Hangsúlyozták továbbá a társadalmi haladás és a jótékonykodás irányában való elköteleződésüket is.⁸⁹ A divatlap szépirodalmi részének szerepkörét pedig kizárólag a szórakoztatásban, mulattatásban jelölték meg.

A divatlap és a női olvasóközönség kapcsolata a 19. század utolsó harmadában elsősorban a változó társadalmi konvenciók ismeretében válik érthetővé. A nemzetközi szakirodalomban 1875-re teszik a sajtóipar és a nőiséggel kapcsolatos elképzelések változását. Az időpont magyar vonatkozásban is pontosnak tűnik.⁹⁰ Az új zsurnalizmusnak nevezett jelenség formai és tartalmi változásokat egyaránt hozott magával. A korábbi (női) irodalom sokkal elitistább modelljét immár visszautasították a kiadók. Olyan új formákhoz fordultak, amelyek célja a szórakoztatás volt, összetevői pedig a fikció, a divat és a változatos, fe-

⁸⁷ Az öltözék vagy ruhadarab önmagán túlmutató szimbolikájára néhány példát említek a *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* 1887-es évfolyamának anyagából. A képeken ábrázolt hajdíszek például a nőalakok családi állapotával kapcsolatos szimbolikus jelentéseket hordoztak. Így a hajdísz hiánya vagy virágok hajdíszként való használata a hajadon lét szimbóluma volt, míg a tollaké legtöbb esetben az asszonylété. A ruhák uszálya is az asszonylétet szimbolizálta, társas összejöveteleken egyértelműen azt, hogy az illető hölgy nem táncolt, de az uszály mérete az alkalom jellegére is utalhatott. Kisebb alkalmakra rövidebb uszályt, díszes alkalmakra jóval hosszabbat vettek fel. Ilyen szimbolikus jelentéseket közvetített a ruha színe, a fátyol hosszának és szélességének mérete, anyaga és a menyasszonyi koszorú virág-összeállítása a „szűzies” menyasszonyok és a nem első ízben házasságot kötő, „özvegy” menyasszonyok közötti különbségtételre.

⁸⁸ A divatlapok funkcióiról összefoglalóan: Sama, Catherine M.: *Liberty, Equality, Frivolity! An Italian Critique of Fashion Periodicals*. Eighteenth-Century Studies, vol. 37. (2004) No. 3. 389–414.

⁸⁹ A „*Magyar Bazár*” olvasóihoz. *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre*, 28. évf. (1893) 1. sz. 1.

⁹⁰ Megjegyzendő, hogy Kánya Emília, az első magyar lapszerkesztőnő számára is ebben az időben válik világossá, hogy lapja, az akkor már tizenöt éve fennálló *Családi Kör* már nem felel meg a korszerű elvárásoknak. Más kérdés, hogy ennek ellenére mégis sikerül még öt éven keresztül működtetnie. Vö. Török: *Kánya Emília*, 483.

ületes olvasnivaló. A lapprodukció és -terjesztés növekedését gazdasági, társadalmi és technológiai körülmények egyaránt segítették: a lapok árának csökkenése, az írástudás növekedése és a fejlettebb nyomdák. A kiadók legfontosabb kulturális beavatkozása azonban abból a felismerésből fakadt, amely szerint a női kultúra és divat piacképes áru. Kialakult tehát a fogyasztás ethosza a lapok hasábjain, ezzel párhuzamosan pedig egy sajátosan nőies fogyasztói kultúra. Mivel pedig a megjelenés a középosztály számára volt rendkívül fontos tényező, ők költöttek főként olyan lapokra, amelyek útmutatást tudtak nyújtani számukra ezen a téren.⁹¹ Így vált lassan a társadalmi státuszszimbólumokat és konvenciókat folyamatosan közvetítő divatlap és a divat olyan társadalmi döntőbíróvá, autoritássá, amely tradicionális intézmények (az egyház, az állam, az Akadémia) állásfoglalását is megkérdőjelezte időnként. A divatlap ugyanakkor nemcsak leírója, hanem előírja is volt a női közönség érdeklődési körének. S noha ilyenként a divatipar a létező társadalmi hierarchiát is újratemelte, ugyanakkor létező, valós igényeken alapult, és ezek kiszolgálása tartotta életben és tette sikeressé egy-egy lap, esetünkben a *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* pályafutását. A Monarchia magyarországi területein belül az sem mellékes tényező, hogy mindezt magyar nyelven valósította meg.

A Wohl-nővérek társadalmi és irodalmi megítélése

A Wohl-nővérek korabeli és utólagos társadalmi megítélésében irodalmi szalonteremtő tevékenységük és társaséleti szervezőképességük kapott mindig hangsúlyt. Kortársaik (Justh Zsigmond, Pekár Gyula, Zichy Géza, Feszty Árpádné Jókai Róza), akik egyben szalonlátogatók is voltak, a Wohl-szalon hiánypótló és iskolateremtő jellegét emelték ki a századvégi magyar irodalmi szalon megteremtésének folyamatában.⁹² Justh szerint a Wohl-nővérek a társasági érintkezés mesterei voltak, és ez lehetett a kulcsa az arisztokrata körökben való elfogadásuknak is. Még az időnként maliciózus Feszty Árpádné is külön kiemelte, hogy noha nevelőnőkként kerültek az arisztokrata körökbe, ott megállták helyüket, nevelőnőkből barátnőkké lettek, a volt kenyéradók pedig hódolattal nyitottak nekik utat a nagyvilágba.⁹³

A korabeli szalonélet szükségszerű velejárója volt ugyanakkor az azonos társasághoz tartozók időnkénti kibeszélése, ironikus megjegyzésekkel való illétése.⁹⁴ A nővérek esetében az ilyen típusú megjegyzések elsődleges forrását családi állapotuk táplálta. Soha nem mentek férjhez, életüket a korabeli megítélés szerint „vénlány”-ként, egymással való elválaszthatatlan közösségben éltek. M. Hrabovszky Júlia szerint ezért a társaságban elnevezték őket Wohl Jankér és Wohl Hoserlnek.⁹⁵ Stephanie 1889-ben bekövetkezett halála után a roszmájú viccek egyedüli célpontja Janka maradt. Gyakran tettek sajnálkozó megjegy-

⁹¹ Nőieség és fogyasztás kapcsolatáról 19. századi viszonylatban: Breward, Christopher: *Femininity and Consumption: The Problem of the Late Nineteenth-Century Fashion Journal*. *Journal of Design History*, vol. 7. (1994) No. 2. 71–89.

⁹² Justh Zsigmond: *A Wohl nővérek szalonjáról*. *Magyar Szalon*, 16. köt. (1892) 405–407.; Pekár Gyula: *Wohl Janka s szalonja*. *Pesti Napló*, 52. évf. (1901) 145. sz. 1–3.; Zichy Géza: *Wohl Janka*. *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre*, 36. évf. (1901) 21. sz. 2.; Feszty Árpádné: *Bösendorfer-zongora, párizsi kultúra, teás-csésze*. *Literatura*, 4. évf. (1929) 4. sz. 115–118.

⁹³ Feszty: *Bösendorfer-zongora*, 115.

⁹⁴ A társasági élet ezen jellemzőjét M. Hrabovszky Júlia említi: „A társaságban viccelődtek is fölöttük, de ez már vele járt.” Hrabovszky: *Ami elmúlt*, 219.

⁹⁵ Hrabovszky: *Ami elmúlt*, 219.

zést Stephanie nélküli, elárvult állapotára,⁹⁶ másrészt pedig a vénlányos életmódhoz kötött szokásaira, hóbortjaira, hiúságára, külső megjelenésére.⁹⁷ Zichy Géza szerint naiv idealizmustól táplált lelkesedése azonban nemcsak a mosoly, hanem az iránta táplált szeretet forrása is volt a korabeli szalontársaságban.⁹⁸

Szalonteremtő tevékenységük pozitív megítélése mellett a lapszerkesztés terén végzett kultúrmissziós munkásságukat is többször emelték ki a kortárs megnyilatkozók. Az *Ország-Világ* 1894-es, névtelenül megjelent cikke szerint a Wohl-nővéreknek igencsak jól hangzó neve volt a korabeli magyar irodalomban, elismerésüket pedig nem önmagában a választott munkaterület, divat(újságírás), hanem lankadatlan munkabírásuk biztosította. Divatlapjukat a cikk a hölgyközönségre gyakorolt hatását illetően méltatta: a szerkesztők érdemeit főként az ízlés fejlesztése, a műveltség terjesztése és helyes irányba terelése szempontjából emelte ki.⁹⁹ S. Hentaller Elma Janka halálakor írt cikkében szintén kiemelte a Wohl-lány önnön kultúrmissziós tevékenységével kapcsolatos megjóződését: „Legfőbb ideálja volt emelni a magyar nők szellemi színvonalát, rajongott az eszméért, hogy lapja útján a nők gondolatvilágát nemesítse, művészi ízlésüket fejlessze s őket művészi tehetségek kiképzésére buzdítsa.” Hentaller is hangsúlyozta a női munka terének megte-

⁹⁶ Czöbel Minka írta Justh Zsigmondnak, feltehetően 1891-ben: „Wohl Janka felkért írni valamit »Sport és Salon« lapja számára. Rémségesen unom, de úgy nem szeretek egy szivességet megtagadni, aztán szegény W. J. olyan árva kis Musen modistin – talán irok neki valamit.” Czöbel Minka – Justh Zsigmondnak, Mándok, [1891] nov. 15., OSZK Kt., Levelestár. Az árvaság és a halálón túli találkozás narratívájára épült Feleki Sándor Janka halálára írt verse is: „Akivel te együtt szőttél / Bűvös, szép regéket, / Fenn az égben mosolyogva / Nyújt jobbot tenéked. // S így szól hozzád: Csakhogy itt vagy! / Hogy epedtem várva! / Nélküled elhagyott voltam / S te nélkülem árva. // Mondjad, sokat szenvedtél-e? / Titkon hány seb éget? / Nyomor, inség gyötri most is / Az emberiséget? // Üldözik még lent az árvát? / Most is győz az álnok? / Az igazság, a becsület / Most is csak még álmok? // Hallgatsz, mert a válasz fájna: / Nem változott semmi!... / Meglásd, jobb itt, mint a földön / Elhagyatva lenni. // Csakhogy itt vagy, csakhogy újra / Ölelhetlek téged. / Most már mindörökké szőjjük / A bús, szép regéket!” Feleki Sándor: *Wohl Janka*. Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre, 36. évf. (1901) 21. sz. 2.

⁹⁷ Feszty Árpádné írja: „Azok, akik még élünk, meleg, de titokban, az öntudat alatt sok komikumot is rejtő mosollyal ejtjük ki a Wohl Janka nevét.” Feszty: *Bösendorfer-zongora*, 115. „A megindító nagyságok megőregedése, elmulása után a hang, a társaság egyre fiatalabb, szegény Janka pedig mindig fáradtabb, hervadtabb lett. Három-négyórás alvás ha jutott neki. Több nem. Elbetegesedett. De mert tartani akarta a tempót: minél idősebb lett, annál fiatalosabban szeretett öltözködni s ami akkor még sugva emlegetett titok volt? annál jobban belenézett a festékesdobozba. Csápongolyákkal, gyönggyel kivert harisnyákkal akarta takarni szegény koránfáradt testét és kacagással felfrissíteni korán-törődött lelkét. Néha-néha tört csak ki belőle, nagyon bizalmas körben, a keserű kétségbeesés. Már nem bírja tovább. Milyen fáradtság az: mindig tréfálni, mindig mosolyogni, mindenütt ott lenni, friss agyvelővel, divatos ruhával, pici cipőcskében, selyemharisnyával felvenni a harcot a társadalom ellen. A harcot a kenyerért.

Az emberek rosszak. Én is, te is, ő is, – mindnyájan. Ma, tudom, mindegyikünket bánt érte a lelkiismeret, akik valaha rossz vicceket mondtunk rá. – Jól Wankának neveztük. Fiatalok voltunk! S a fiatalság kegyetlen.

Még Papa is, pedig ő csak jószívű volt! De kegyetlenül bánt el egyszer vele. Ma se tudom – maliciából vagy szórakozottságból-e – azt írta a boldogan piruló, Jókait imádó szegény jó Janka legyezőjére: »Rossz festő az idő, – minél tovább dolgozik a portrait-n, annál jobban elrontja.«” Uo. 117.

⁹⁸ Zichy: *Wohl Janka*, id. mű.

⁹⁹ *Wohl Janka*. Ország-Világ, 15. évf. (1894) 18. sz. 293.

remtése érdekében végzett lapszerkesztői teljesítményét és azon törekvését, hogy az olvasóközönség óhaját mindenekelőtt kielégítse.¹⁰⁰

Mikszáth Kálmán is méltatta Stephanie *Aranyfűst* című regényének 1907-es kiadásához írt előszavában a lapnak a finom ízlés terjesztésében és egy egész női generáció érzésvilágának kiművelésében játszott funkcióját. Mikszáth ugyanakkor a nővérek megélhetésében játszott kulcsszerepét is kiemelte: csupán irodalmi dolgozataik nem teremthettek volna megélhetési alapot számukra, életük, mikszáthi kifejezéssel élve, „tápláló tehénkéje” a szerkesztett divatlap volt.¹⁰¹

A kortárs írói világban betöltött szerepük jellemzésére az írókkal kapcsolatos általános fogadtatás a jellemző. Maga Mikszáth is meglehetősen ironikus hangnemben nevezi őket kékharisnyáknak: „...kékharisnyák voltak már mint backfischek, aztán mindig kékebbek lettek, elhervadtak, megöregedtek és meghaltak, közben azonban néha elcsevegték pedánsan tiszta és kellemes kis szalonjukban, hol csak udvarlók fordulhattak meg, – olyanok, a kik nem nekik, de a Múzsáknak udvarolnak.”¹⁰² Később azonban hozzáteszi, hogy valóban nem volt könnyű olyan környezetben íróként érvényesülni, amelyben még a varrótű is nagyobb úr volt az író tollnál, és amelyben „az asszony létkörének a tűkörtől a főzőkanálig” kellett terjednie.¹⁰³ Kacziány Géza szerint az idősebb írók is gúnnyal nyilatkoztak a tollforogató kisasszonyokról.¹⁰⁴ A kortárs férfírók közül igazán baráti kapcsolatot Justh Zsigmonddal tartottak fenn, aki szalonjukat is látogatta, és akit levelezéseikben gyakran neveztek a harmadik Wohl-nővérek.

A korabeli lapszerkesztői környezet másik kiemelkedő szereplője, az első magyar szerkesztőnő, Kánya Emília egyáltalán nem említi a Wohl-nővéreket emlékiratában. A már többször említett M. Hrabovszky Júlia saját írói érvényesülése érdekében alakította kapcsolatát velük: írásait megjelentette a Wohl-nővérek lapjában, Janka halála után pedig szerkesztői státusra pályázott, amelyet végül az Athenaeum igazgatósága nem neki ítelt.¹⁰⁵ Czóbel Minka pedig, mint korábban már említettem, az irodalom esztétikai önelvűsége jegyében zárkózott el a divatújságírással ötvözött írói tevékenykedéstől.

A Wohl-nővérek életpályájának megítélése tehát társaséleti kultúrmissziós tevékenységük szempontjából emelkedett ki a korszakban és az utólagos elemzésekben is. Wohl Jankát közéleti tevékenységének legmagasabb rangú elismeréseként „az irodalom terén szerzett érdemeiért” 1897-ben a Koronás Arany Érdemkeresztrel tüntették ki, amelyet először kapott meg magyar írónő.¹⁰⁶

¹⁰⁰ S. Hentaller Elma: *Wohl Janka mint szerkesztő*, Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre, 36. évf. (1901) 21. sz. 2.

¹⁰¹ Mikszáth: *Wohl Stefánia*, VI.

¹⁰² Mikszáth: *Wohl Stefánia*, V–VI.

¹⁰³ Mikszáth: *Wohl Stefánia*, VI.

¹⁰⁴ „Körülbélül husz éve, hogy a »Magyar Bazár« először közölt tőlem eredeti költeményeket és fordításokat. A két szerkesztőnővel ekkor még nem voltam ismerős: idősebb író társaim gunnyal beszéltek róluk, mint a Vadnay Károly által rajzolt Überall-kisasszonyokról (»Az eladó lányok«-ban) s így ismeretségüket nem is óhajtottam. Szívesen közölték verseimet és pontosan megküldötték a tiszteletdíjat s egy fiatal hírlapírónak egyéb alig kell a szerkesztőktől.” Kacziány Géza: *Wohl Janka és Stephanie. Emlékezés két írónőre*. Hazánk, 8. évf. (1901) 124. sz. 1.

¹⁰⁵ Erről részletesen ír: Hrabovszky: *Ami elmúlt*, 272–276.

¹⁰⁶ Felterjesztése 1896. december 17-én történt a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium részéről. Lásd: MOL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1867–1944: http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=57524&MT=1 A kitüntetésről természetesen a *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* is tudósított: „Wohl Janka, lapunk főszerkesztője, az irodalom és

Összegzés

A Wohl-nővérek irodalmi működése, Kánya Emíliaéhoz hasonlóan, jól példázza azt a folyamatot, amely során a sajtóirodalom differenciálódása és az olvasói rétegek elkülönülése az írói pályák alakulásának legfontosabb keretévé válik a 19. század második felében. Janka és Stephanie írói teljesítményének korabeli és utólagos megítélése is elsősorban a divatújságíráshoz köti nevüket. Tevékenységük tágabb társadalomtörténeti feltételeit pedig azok a változások teremtették meg, amelyek a nőkép 19. századi alakulásának a folyamatához tartoztak a családon belül elképzelt szereptől az individualitás elismeréséig. A Wohl-nővérek írói pályafutásában tehát a kifejezetten nőknek szánt sajtóorgánumok a meghatározók. Két olyan írói pályáról van ugyanakkor szó, amelyben nem a szépírói, hanem a szerkesztői összetevő dominál. Törekvésüket tehát, hogy önálló megélhetést biztosítsanak saját maguk számára, a lapkiadás és főként a lapszerkesztés révén valósították meg. Az írást ilyen értelemben is tekinthették hivatásuknak,¹⁰⁷ és korabeli sikerükhöz elsősorban mérhetetlen publicisztikai tevékenységük járult hozzá. Íráshabitusukban tehát elsősorban a kultúrmissziós célok érhetők tetten, és lapjuknak társasági életvezető funkciója mellett nagy szerepe lehetett a korabeli magyar női olvasóközönség szélesítésében is.

A nővérek újságírókként az asszimilálódott zsidó értelmiség egyik tipikus életpályamintáját követték, tevékenységük atipikus csak abban a tekintetben lehetett, hogy zsidó asszimiláns nőkként mindaddig példátlan pályafutást valósítottak meg. Egyértelmű, hogy írói ambícióik erőteljes asszimilációs törekvással társultak,¹⁰⁸ ennek a tendenciának a gyökerei pedig tágabb családtörténeti kontextusban váltak érthetővé. Nemcsak kettejük élettörténetében, hanem családjuk törekvéseiben is tetten érhető az erőteljes és tudatos mobilitási stratégia a magyar nyelvű és kultúrájú társadalomba való beépülést szavatoló értelmiségi létforma felé, amit a szülők az evangélikus értelmiséggel való közösségvállalással kapcsolatos döntésben juttattak legerőteljesebben kifejezésre.

A Wohl-nővérek életpályája a protestáns értelmiséggel fenntartott kapcsolat fényében Kánya Emília pályafutásával párhuzamba állítva válik roppant izgalmassá. Hiszen élettörténetük nemcsak abban mutat közös jellemzőket, hogy a szerkesztőnői pálya első sikeres megvalósítói, és nőszerkesztőkként a lapkiadások piacának vezetői a 19. század második felében, hanem abban is, hogy az ily módon sikeressé vált mindhárom női életpálya a pest-budai evangélikus értelmiségi környezetből került ki. Ha általánosabb következtetésekre nem is jogosít fel a meglátás, annyit legalább bizonyít, hogy a szóban forgó író(nő)i életpályák legitimizálásában és kiterjesztésében kulcsszerepet játszott az evangélikizmus és an-

közművelődés terén kifejtett sikeres működésének elismeréséül, király ő felségétől az aranyéremkeresztet kapta. Ily kitüntetés még nem ért magyar írónőt.” Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre, 32. évf. (1897) 4. sz. 12. [Itthon]. A kitüntetésben valószínűleg nagy szerepe volt a kultúrmissziós tevékenység azon aspektusának is, amelyet Pintér Jenő emelt ki irodalomtörténetében. Szerinte a nővérek lapja a fővárosi nővilág műveltségének tervszerű gyarapításában szerzett érdemein túl a németnyelvű zsidóság magyarosodásában is hathatós szerepet játszott. Pintér Jenő: *Magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. Hetedik kötet. A magyar irodalom a XIX. század utolsó harmadában.* Budapest, 1934. 772.

¹⁰⁷ Zichy Géza írja róluk emlékiratában: „Mindkét leány hivatásos író volt.” Zichy: *Emlékeim*, 2. köt., 55. Az írói hivatásosodás társadalomtörténeti szempontú elemzéséről: T. Szabó Levente: *A modern irodalmár hivatás kialakulásának társadalomtörténete. Módszertani vázlat a társadalom- és irodalomtörténet kapcsolatának új irányához* In: uő: *A tér képei: tér, irodalom, társadalom.* Kolozsvár, 2008. 197–227.

¹⁰⁸ Írásaikban, magándokumentumaikban egyetlen, a zsidó családi háttérre, származásra utaló megjegyzést sem találtam.

nak egyik központi elgondolása, az Isten adta intellektuális képességek fejlesztésének és hasznosításának gondolata.

Az evangélikus értelmiségi közeg szerepének a hangsúlyozása ugyanakkor arra a Wohl-nővérekkel kapcsolatos közkeletű vélekedésre is magyarázatot ad, amelyet Justh Zsigmond is hangsúlyozott, és amely szerint a Wohl-nővérek a társasági érintkezés mesterei voltak. Az evangélikus értelmiségi környezet fényében ugyanis a társaságban való kivételes tájékozódási képesség és társaságszervezői tehetség nem kizárólag egyéni teljesítménynek látszik, hiszen az evangélikus társaságnak és társaséletnek általában is igen fontos ismertetőjegye volt egyrészt vertikális nyitottsága az arisztokrácia felé, másrészt pedig horizontálisan is rendkívül kiterjedt kapcsolatrendszere.¹⁰⁹

ZSUZSA TÖRÖK

The emancipation of the Wohl sisters. A social historical approach in longitudinal section

The paper provides a social historical analysis of the writing career of Janka Wohl and Stephanie Wohl. It proposes that periodicals were instrumental in shaping writers' life work, and that the press of the time requires particular attention when studying the 19th-century history of authorship. It is based on the analysis of Stephanie Wohl's only letter of biographical relevance and on the wider, contextual presentation of some of the statements in the letter. The paper follows the life of the Wohl girls starting with a description of their family background and their education, until their career as writers and editors. It also discusses their reception in contemporary society and social life. The life of the Wohl sisters unfolds in the context of two significant social historical processes of the 19th-century: assimilated Jewish intellectuals and the emancipation of women. Their ambitions as writers are coupled with a strong assimilation urge, while the roots of this are explained through a presentation of the wider context of their family history. For them, the "life form" of the intellectual, which guaranteed integration into the society of Hungarian language and culture, was attainable through a fellowship with the Lutheran intelligentsia. And the Lutheran environment explains not only their writing activity, but also their skills to get along and act as organizers in the social life of their time.

¹⁰⁹ Erről részletesen: László Ferenc: *Evangélikus társasélet a reformkori Pest-Budán*, Budapesti Negyed, 46. évf. (2004) 4. sz. 165–184.